

‘Latinitas en Middelnederlandse letterkunde. Ter inleiding’

Paul Wackers

bron

Paul Wackers, ‘Latinitas en Middelnederlandse letterkunde. Ter inleiding.’ In: Paul Wackers et al., *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1996, p. 9-42, 265-275.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/wack001lati01_01/colofon.htm

© 2003 dbnl / Paul Wackers

Latinitas en middelnederlandse letterkunde

*Ter inleiding**

Paul Wackers

Traduttore traditore zegt een hedendaags Italiaans spreekwoord: een vertaler is een verrader. De achtergrond van deze zegswijze is de overtuiging dat het onmogelijk is alle formele en inhoudelijke eigenschappen van een tekst te bewaren als die tekst in een andere taal wordt omgezet. Ook in middeleeuwse bronnen komen negatieve uitspraken voor over de auteurs die Latijnse teksten omzetten in de volkstaal. Hun activiteiten werden echter niet veroordeeld omdat ze slecht zouden vertalen, maar omdat het Latijn werd beschouwd als de enige echte taal, zeker als de enige echte schrijftaal. Wie uit het Latijn vertaalde, deed dus in principe iets zinloos.

Die opvatting was echter niet algemeen. Velen hebben informatie die uitsluitend in het Latijn beschikbaar was, toegankelijk gemaakt voor een volkstalig publiek, terwijl in mindere mate oorspronkelijk volkstalige ideeën en teksten binnen de Latijnse cultuur gebracht zijn. Deze activiteiten hebben tot een culturele verschuiving geleid. In de vroege middeleeuwen is er in noordelijk Europa sprake van twee culturen. De eerste is volkstalig, Germaans van oorsprong en gebaseerd op orale communicatie. De tweede is gebaseerd op het Latijn, gaat terug op zowel de Joods-christelijke als de klassieke traditie en maakt gebruik van het schrift. Deze laatste heeft vrijwel een monopolie op religieus en wetenschappelijk terrein. Beide culturen raken geleidelijk aan steeds meer verstrengeld en tenminste vanaf de twaalfde/dertiende eeuw lijkt het mogelijk te spreken van één Europese cultuur, die zich zowel met behulp van de volkstaal als van het Latijn uitdrukt.¹ Natuurlijk betekent dat niet dat volkstaal en Latijn verwisselbaar zijn geworden. Het betekent wel dat beide nu uitdrukking geven aan één visie op mens en wereld, en dat het gebruik en het bereik van beide talen geleidelijk aan steeds meer overeenkomsten gaan vertonen.² De verraders zijn dus ook bruggenbouwers geweest. Ze hebben verbonden, wat eens gescheiden was.

Van deze uitspraken zal geen enkele mediëvist vreemd opkijken. Het gaat immers om een van de meest kenmerkende eigenschappen van de middeleeuwse cultuur. Het is dus begrijpelijk, dat de relatie Latijnvolkstaal een belangrijke rol speelt in bijvoorbeeld het hedendaagse onderzoek naar de middeleeuwse schriftcultuur en dat in de tweede druk van het *Verfasserlexikon* en de herziene versie van het middel-

eeuwendeel van de *Dictionnaire des lettres françaises* zowel Latijnse als volkstalige auteurs en teksten voorkomen.³ In de medioneerlandistiek echter heeft het verschijnsel veel minder aandacht gekregen. Als in de afgelopen jaren in de studie van de Middelnederlandse literatuur aandacht is besteed aan twee- of meertaligheid, dan ging het voornamelijk om studie van vertalingen. Daarbij domineert het onderzoek naar vertalingen uit het Frans. Het verschijnsel tweetalige cultuur als zodanig is voor de Nederlanden nauwelijks onderzocht.

Dit boek probeert dat algemenere onderzoek te entameren. Nadrukkelijk dient echter gesteld te worden, dat het hier om een poging gaat. In de bijeenkomsten van de themagroep die tot dit boek geleid hebben, bleek namelijk dat de hulpmiddelen om het onderzoek te doen dat ons idealiter voor ogen stond, vrijwel geheel ontbreken.⁴ Het is niet duidelijk hoe de Latijnse traditie in de Nederlanden er precies uitzag, noch wat er allemaal uit het Latijn in het Nederlands werd omgezet, in welke centra dat gebeurde en wie erbij betrokken waren. Men kan wel terugvallen op detailstudies, maar betrouwbare repertoria en naslagwerken ontbreken vrijwel.⁵ Dat beperkt de mogelijkheden aanzienlijk.

De artikelen in deze bundel zijn derhalve grotendeels detailstudies. Als ze van ouder onderzoek afwijken, dan is dat doordat via het detail naar een grote lijn gezocht wordt. Daar komt bij, dat niet alle grote lijnen die te volgen zouden zijn, in dit boek aan de orde komen. Het gebied is zo groot dat ook een groep keuzes moet maken.

Tijdens de bijeenkomsten van de themagroep hebben twee vragen bij herhaling gespeeld: ‘is het mogelijk een ontwikkeling aan te wijzen in de relaties tussen Latijn en Nederlands?’ en ‘welke mechanismen besturen de overgang?’.

In *Grote lijnen* heb ik ruwweg geschetst hoe de relaties tussen Latijn en Middelnederlands zich chronologisch ontwikkeld hebben.⁶ Daarom komt hier uitsluitend nog de tweede vraag aan de orde. Na een korte beschouwing over wat men dient te verstaan onder Latinitas en Middelnederlandse literatuur, wordt ingegaan op de manier waarop men in de middeleeuwen tegen Latijn en Nederlands aankeek, op de problematiek van het vertalen en op het belang van de studie van handschriften. De laatste twee onderwerpen krijgen de meeste aandacht, omdat de activiteiten van vertalers en de overgeleverde handschriften de meest grijpbare getuigenissen zijn van de ene, tweetalige cultuur die in dit boek centraal staat.

Latinitas en Middelnederlandse literatuur

Het woord ‘Latinitas’ duidt in de middeleeuwen het Latijn aan of de gemeenschap die het Latijn gebruikt. In beide gevallen lijkt het een overkoepelend en algemeen begrip. Dat is het ook, maar het kan dat alleen maar zijn doordat het ook dingen, buitensluit. Als het woord ‘Latinitas’ wordt gebruikt om de taal Latijn aan te duiden, geeft het vrijwel altijd ook aan dat het om ‘correct’ Latijn gaat.⁷ Er bestaan dus Latijnse teksten zonder Latinitas. Als het woord de gemeenschap aanduidt die het Latijn gebruikt, dan sluit het altijd anderen uit (bijvoorbeeld de Byzantijnse wereld of de volkstaal-sprekenden). Het woord is in beide gevallen ideologisch beladen.⁸

In deze bundel wordt met de term Latinitas het geheel van denkbeelden en teksten bedoeld dat in de middeleeuwen in het Latijn bestond. Dit is een vrij vage omschrijving, maar naar nadere definiëring is opzettelijk niet gestreefd. De intellectuele cultuur van de middeleeuwen is veelvormig, qua niveau, qua onderwerpen en qua mentaliteit. Op dit moment is niet precies aan te geven welke delen van die veelvormige cultuur in het Nederlands wel en welke niet invloed hebben gehad. Daarom moesten we wel met een globaal begrip werken. We nemen daarbij op de koop toe dat ook ons gebruik van de term een (onbedoelde) ideologische lading kan hebben en dat er nuanceverschillen bestaan in het gebruik van het woord in de verschillende artikelen.

De term ‘Middelnederlandse literatuur’ wordt hier gebruikt zoals dat in het recente onderzoek gewoon geworden is. Hij duidt alle Middelnederlandse teksten aan die niet uitsluitend een pragmatische functie hebben. Oorkonden en recepten bijvoorbeeld worden dus niet meegerekend, artes-literatuur en religieus proza wel.⁹

Wie de hier volgende artikelen bekijkt, zal overigens snel vaststellen dat in deze bundel de Middelnederlandse traditie niet erg evenwichtig behandeld wordt. Twee artikelen handelen over de dertiende eeuw. Het onderwerp is in beide gevallen Jacob van Maerlant. De veertiende eeuw komt eveneens in twee artikelen aan bod, een over de *Spieghel der menscheliker behoudenesse* en een over de *contemptus mundi*-gedachte in het Middelnederlands (en daar als deel van een groter geheel). Alle andere artikelen behandelen onderwerpen uit de vijftiende eeuw. Dat correspondeert met de overlevering (de grote massa Middelnederlands materiaal stamt uit de vijftiende eeuw), maar het is vanuit een modern perspectief enigszins te betreuren. Het trekken van diachrone lijnen is aan de hand van dit boek niet mogelijk.

Hierboven is aangestipt, dat het op dit moment onmogelijk is om aan te geven wat er precies uit de Latinitas in het Middelnederlands is overgebracht. Enkele globale opmerkingen kunnen hierover echter wel gemaakt worden.

Op drie gebieden is veel uit de Latinitas in het Middelnederlands overgebracht. Het betreft religieuze teksten, artes-teksten en historiografie (inclusief hagiografie).

Op het religieuze gebied betreffen de meeste overzettingen affectieve of adhortatieve teksten (mystiek, ethiek, preken en dergelijke) of compendia. Pure theologie ontbreekt echter. Uit de geschriften van Augustinus bijvoorbeeld vinden we in het Middelnederlands geen spoor van *De doctrina christiana* en slechts drie (kleine) excerpten uit *De civitate Dei*. Zijn *Regula* echter is wijdverspreid, evenals zijn preken en meditaties.¹⁰ Voor Bonaventura geldt hetzelfde. Zijn theologische werk is afwezig in het Middelnederlands, zijn mystiek-ascetische werk daarentegen is ruim overgeleverd.¹¹ Bernardus en de Victorijnen zijn duidelijk aanwezig, Albertus Magnus en Thomas van Aquino blijven vrijwel onzichtbaar.¹² Als theologie al voorkomt, dan is het in de vorm van compendia als het *Compendium theologiae veritatis* van Hugo van Straatsburg.¹³

Op het terrein van de *artes* is iets vergelijkbaars aan te wijzen. Het *Repertorium* van Jansen-Sieben bevat een overvloed aan verwijzingen naar compendia of teksten met toepassingen.¹⁴ Het werk van Aristoteles of Ptolemeus' *Almagest* ontbreken echter. En als een Middelnederlandse tekst aansluit bij de eigentijdse stand van wetenschap in het Latijn, zoals het geval is bij *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant, dan is de bron vereenvoudigd.¹⁵

Op het gebied van hagiografie en historiografie lijken de verschillen tussen de Latijnse en Middelnederlandse overlevering veel kleiner te zijn. Ruwweg bevatten beide hetzelfde informatiemateriaal.¹⁶

Deze Middelnederlandse situatie wijkt op een aantal punten af van die in Duitsland of Frankrijk. Duitsland kent een eigen scholastiek theologische traditie in de volkstaal (al is die niet zeer uitgebreid) en in het Frans bestaan vertalingen van bijvoorbeeld *De civitate Dei* van Augustinus en van de *Politica* en de *Ethica nicomachea* van Aristoteles.¹⁷

In sommige opzichten blijft de receptie van Latinitas in de Nederlanden dus achter bij die in de ons omringende landen. Het omgekeerde doet zich echter ook voor. Als Jacob van Maerlant *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré in het Middelnederlands bewerkt, is hij de eerste die de nieuwe aristotelische biologie en natuurwetenschap in de volkstaal omzet. De Duitse bewerking van Konrad von Megen-

berg en de Franse bewerking van het derde boek van *De natura rerum* komen minstens een halve eeuw later.¹⁸ Receptie van chirurgische traktaten, bijvoorbeeld van Lanfrancs *Chirurgia magna*, heeft in de Nederlanden vrijwel onmiddellijk plaats, veel vroeger dan bijvoorbeeld in Duitsland.¹⁹ En de oudste bewaard gebleven alchimistische teksten in de volkstaal zijn in het Middelnederlands.²⁰

De Middelnederlandse overlevering uit het Latijn maakt dus een wat dubbelzinnige indruk. Enerzijds ontbreken hier vertalingen die elders wel voorkomen. Dat geldt met name voor zeer geleerd materiaal. Daarvoor lijkt hier - anders dan in Frankrijk of Duitsland - nooit een publiek geweest te zijn. Anderzijds is hier bij tijden materiaal zeer vroeg aanwezig dat elders pas later komt.

Een verklaring voor deze verschijnselen zou kunnen zijn, dat men in deze gewesten vooral geïnteresseerd was in bruikbare en overzichtelijke informatie. Het lijkt er op dat het Latijn ‘geplunderd’ wordt om coherente, betrouwbare en bruikbare kennis over de werkelijkheid te verkrijgen en om geïnformeerd te worden over de juiste manier van leven (wat zowel een religieuze als een moreel-wereldlijke component bevat). De wetenschap en de theologie laat men aan Latijnkundigen over.

Indien bepaalde informatie niet beschikbaar was maar wel gewenst, werd er vertaald en dan gebruikte men de best mogelijke bronnen. Uit de genoemde voorbeelden blijkt dat men daarbij zeer goed op de hoogte kon zijn. Dat is echter niet noodzakelijkerwijs het geval. Een bekend voorbeeld van gebrek aan informatie vinden we in Maerlants omgang met de geschiedenis van koning Arthur. Lang heeft hij zich moeten behelpen met Franse bronnen en pas laat heeft hij kennis gemaakt met de *Historia regum Britanniae* van Geoffrey van Monmouth. Toch was Geoffreys boek in de dertiende eeuw niet alleen gezaghebbend maar ook wijd verspreid.²¹ Zelfs een en dezelfde auteur kan dus zowel goed als slecht geïnformeerd zijn.

Hoe het stond met de kennis over bestaande Middelnederlandse omzettingen van bepaald Latijns materiaal, is moeilijk vast te stellen. Van veel Latijnse teksten bestaan verschillende Middelnederlandse vertalingen. Het is echter nauwelijks vast te stellen of een latere vertaling gemaakt werd, omdat men niet op de hoogte was van het bestaan van een oudere vertaling, of omdat men daarmee niet tevreden was. Het lijkt er op, dat tot diep in de dertiende eeuw Middelnederlandse teksten op basis van een Latijns voorbeeld tamelijk geïsoleerd werden geproduceerd.²² In later tijd kan in een aantal gevallen worden aangetoond, dat oudere vertalingen bekend en gebruikt zijn.²³ Voor het aanwijzen van patronen in het al dan niet gebruiken van Latijnse

voorbeelden of van oudere Middelnederlandse vertalingen is het echter nog te vroeg. Veel te weinig is nog met zekerheid bekend.

De manier waarop men met het Latijnse materiaal omging en het al dan niet gebruiken van Middelnederlandse voorgangers, is natuurlijk gerelateerd aan de context waarbinnen het betreffende tekstmateriaal werd gebruikt. Ik kom daar op het eind van de inleiding nog op terug.

De waardering van Latijn en Middelnederlands

Dat Latijn en volkstaal elk een eigen functionaliteit hadden, moet in de praktijk van alledag volstrekt evident geweest zijn. Het Latijn was de taal van de Kerk, wat zich vooral uitte in de liturgie. Het was dus ook de taal van de ‘officiële’ verbinding tussen mens en God. Het Latijn was bovendien de taal van de wetenschap: de taal die met behulp van grammatica en logica tot een formeel verzorgder en wetenschappelijk beter instrument gevormd was, dan de volkstaal kon zijn.

Deze kwalitatieve voorsprong kan er toe leiden dat men het Latijn als de enige echte taal ziet en de volkstaal als minderwaardig beschouwt. Met name onder twaalfde-eeuwse intellectuelen kan men dit standpunt wel terugvinden.²⁴

Van de andere kant is het ook mogelijk de volkstaal als de primaire taal te beschouwen en het Latijn als iets extra's dat men voor specifieke doeleinden gebruikt. Dat is bijvoorbeeld de stelling die Dante inneemt in zijn *De vulgari eloquentia*.²⁵ Bovendien zijn er meer dan twee talen. Wie dat in de beschouwing betreft, dient zowel Latijn als volkstaal genuanceerder te benaderen.

Lusignan heeft een prachtige beschouwing gewijd aan de middeleeuwse opvattingen over het bestaan van verscheidene talen. Uit zijn onderzoek blijkt dat er twee uitersten zijn in het denken over talen.²⁶ Het ene is de gedachte, dat er drie heilige talen zijn: het Hebreeuws, het Grieks en het Latijn. Dat zijn de drie talen waarin de bijbel oorspronkelijk geschreven is. Middeleeuwse getuigenissen verwijzen hier echter niet naar maar naar het feit dat op het kruis van Christus een inscriptie was aangebracht in deze drie talen (Joh. 19:20). Aan de ene kant relativeert deze denkwijze het belang van het Latijn, omdat het primaat onder de talen verschuift van het Latijn naar het Hebreeuws. Aan de andere kant wordt het Latijn er weer belangrijker door, want deze drie talen zijn onderscheiden van alle andere. Zij hebben een status die gewone talen niet hebben. De tegenovergestelde opvatting is dat alle talen als gelijkwaardig worden gezien. Iedere taal is voor een bepaald volk in een

bepaalde tijd volkstaal. Er bestaat dus geen enkel ontologisch verschil tussen talen.

In het Middelnederlands vinden we deze diversiteit terug.²⁷ De opvatting dat het Latijn een unieke taal is, ligt ten grondslag aan twee scènes uit het leven van Sint Lutgart door broeder Gerard en een scène uit de *Vita* van Beatrijs van Nazareth.²⁸ Het gaat om momenten waarop de auteurs expliciet vermelden, dat God Lutgart of Beatrijs in het Latijn toespreekt. Beatrijs verstaat de goddelijke boodschap meteen. Zij kent namelijk Latijn. Lutgart echter doet dat niet en moet zich naderhand laten voorlichten door meer gestudeerde nonnen. Opmerkelijk is daarbij, dat in beide teksten op andere momenten eenvoudigweg wordt verteld dat God tot de heilige spreekt.²⁹ De implicatie moet wel zijn, dat hij dan de volkstaal gebruikt.

Het is dus niet juist om in deze gevallen aan te nemen dat God Latijn spreekt, omdat dat zijn taal is. Hij gebruikt Latijn omdat zijn boodschap op deze momenten een aparte status heeft. Bij Beatrijs zou dat kunnen zijn dat hij met haar een verbond wil sluiten. Bij Lutgart is mij het bijzondere karakter van de boodschappen niet duidelijk. Het gaat in beide gevallen om informatie over iemand anders, maar of dat de reden is?

Andere getuigenissen wijzen in dezelfde richting. Zo zegt de auteur van *Van den levene ons Heren* over Jezus:

Hi conste Fransoeys, Dietsch ende Latijn,
Ende alle talen die nu sijn.³⁰

Door te stellen dat de Godmens al op zeer jonge leeftijd alle talen beheerst, wil de auteur aangeven dat deze zich tot alle mensen richt. Taalverschil bestaat voor God niet.

Helemaal spiegelbeeldig ten opzichte van de genoemde fragmenten uit Lutgart en de *Vita* van Beatrijs is de situatie in het *Libellus exhortationis* van Hendrik van Kalkar. In dit in het Latijn gestelde traktaat spreekt God tot de mens in de volkstaal!³¹ De achtergrond van dit verschijnsel is de overtuiging dat God niet via geleerdheid maar via nederigheid bereikt wordt en dat het Latijn de taal van de rede, de volkstaal de taal van de emotie en de gevoelens is (zie ook verderop).

In het spreken van God vinden we dus wel elementen van een bijzondere status van het Latijn, maar nergens wordt het echt volstrekt apart gezet.

Een andere aanwijzing dat het Latijn als bijzonder gezien wordt, is dat het woord Latijn soms de betekenis ‘taal’ kan hebben. Dat leidt tot de uitspraak dat Saracenen, Joden, ja dieren, *hun Latijn* spreken.³²

Uit deze voorbeelden kan men echter niet zonder meer afleiden dat het Latijn boven de volkstaal wordt gesteld. Ze kunnen namelijk aanduiden dat men het Latijn als de ‘archetypische’ taal zag. Het is echter ook mogelijk dat hier met Latijn iets als ‘eigen taal’ of ‘geheimtaal’ wordt bedoeld die voor allen die niet tot een specifieke groep behoren, onbegrijpelijk is.

Uitspraken waarin het Latijn expliciet uitzonderlijk genoemd wordt, zijn in het Middelnederlands betrekkelijk zeldzaam. Uitspraken die het als ‘gewoon’ een volkstaal behandelen, zijn dat overigens ook. Het duidelijkste voorbeeld dat ik ken, staat in de Middelnederlandse vertaling van het zevende hoofdstuk uit het aan Gerard Zerbolt van Zutphen toegeschreven traktaat *Super modo vivendi ...* [=Over de levenswijze (van de Moderne Devoten)].³³ Daar wordt duidelijk gemaakt, dat de verschillende delen van de bijbel steeds in de volkstaal werden geschreven. Dat was in eerste instantie het Hebreeuws en voor drie van de evangeliën het Grieks. Vertalingen uit het Hebreeuws in het Grieks en uit beide in het Latijn werden gemaakt om te zorgen dat zoveel mogelijk mensen de teksten konden verstaan. Men koos voor het Latijn omdat dat een wereldtaal was.³⁴ Maar de Schrift is daarnaast in vele andere talen vertaald ter wille van een zo breed mogelijke begrijpelijkheid. Tijdens het Pinksterwonder hoorde immers ook iedereen de apostelen preken in zijn eigen taal. Dat is een teken dat de goddelijke boodschap in alle talen verbreid moet worden (en dat impliceert dat geen enkele taal uit zichzelf het primaat heeft):

Wat saken soude dan daer toe wesen dattet gheoorlofft weer in so mennigen talen ende tongen die heilige Scrifft te lesen ende niet in Duutscher tonghen off talen want also als God geen uutnemer en is [=geen voorkeur heeft voor] der personen, so en is hij oic geen uutnemer der talen.³⁵

Een veel beknopter uitgewerkte uitdrukking van de overtuiging dat religie geen taalgrenzen dient te kennen, is de mededeling in de *Spieghel der menscheliker behoudenesse* dat het doopsel in elke taal mag worden uitgesproken:

Ende ons es bediet daer bi,
Dat in wat talen dat het si,
Eist Walsch, Griex, Vlaemsch of Latijn,
Dat doopsel mach ghegheven zijn.³⁶

Deze uitspraak vertoont op zijn beurt gelijkenis met de beroemde plaats uit *Sinte Franciscus leven* waar Maerlant uitlegt dat men om correct rijmende versregels te verkrijgen soms gebruik moet maken van meer talen:

Men moet om de rime souken
 Misselike tonghe in bouken:
 Duuts, Dietsch, Brabants, Vlaemsch, Zeeus,
 Walsch, Latijn, Griex ende Hebreus.³⁷

Maerlant onderscheidt hier een aantal Nederlandse dialecten (en het Duits?), het Frans en de drie heilige talen. Door de manier waarop hij dat doet is duidelijk dat ze voor hem qua gebruikswaarde gelijkwaardig zijn. Of dat ook betekent dat hij ze op ontologisch gebied gelijkwaardig acht, kan niet worden uitgemaakt.

Ook als men het Latijn niet als ontologisch beter ziet dan de volkstaal, kan men beide talen verschillend wegen. Door zijn rol als liturgische taal en taal van de wetenschap stijgt het Latijn uit boven de volkstaal. Daarover bestaat geen meningsverschil. Uitdrukkingen van deze overtuiging zijn bijvoorbeeld de vele plaatsen waar de waarde en de waarheid van informatie wordt benadrukt door aan te geven dat deze uit het Latijn komen. Er zijn ook regelmatig discussies gevoerd over de vraag welke religieuze onderwerpen in de volkstaal beschikbaar mogen zijn en welke niet, getuige bijvoorbeeld de conflicten rond het werk van Jacob van Maerlant en de Bijbelvertaler van 1360. (Vergelijk ook het citaat van Gerard Zerbolt van Zutphen hierboven.) Ook deze discussies tonen dat het Latijn in sommige opzichten superieur geacht wordt: men verschilt van mening over wat er in de volkstaal mag worden aangeboden, maar niemand neemt het standpunt in dat alles wat in het Latijn beschikbaar is, ook in de volkstaal beschikbaar moet zijn.³⁸

Behalve uit formuleringen over de aard of de functionaliteit van Latijn en volkstaal kan men ook uit hun gebruik iets afleiden over hun respectievelijke waardering. Over het concrete gebruik van Latijn en volkstaal is echter niet erg veel bekend.

Op de Latijnse school was het verboden de volkstaal te spreken. Dat zou men kunnen interpreteren als een teken van minachting voor de volkstaal. Veel waarschijnlijker is het echter, dat het hier gaat om een didactische strategie. Slechts door consequent gebruik van een vreemde taal leert men die vloeiend spreken.³⁹

Vaak wordt in recent onderzoek gesteld dat het gebruik van Latijn

en volkstaal wat betreft religieuze literatuur sexegebonden is. De mannen in religieuze gemeenschappen beheersen en gebruiken het Latijn, Nederlandstalige teksten zijn voor vrouwen of voor niet gestudeerde lekebroeders. Dit moge zo zijn, maar het leert ons niet zonder meer iets over de waardering van beide talen. Ik geef enkele voorbeelden.

De kartuizerorde gebruikt het Latijn als een vanzelfsprekend communicatiemiddel, zoals elke andere orde. De kartuizers wantrouwen het Latijn echter ook. Gebruik ervan kan tot gezwets of geleerddoenerij leiden. En slechts één ding is volgens hen wezenlijk: een volledige en onvoorwaardelijke gerichtheid op God. Het gebruik van het Latijn kan daar een belemmering voor zijn. Dat in het werk van Hendrik van Kalkar God zich in de volkstaal tot de mens richt, zoals hierboven is aangewezen, is van dat wantrouwen een welsprekende uitdrukking.⁴⁰

Binnen de Moderne Devotie treft men vergelijkbare opvattingen aan. In het *Breviloquium* van Gerlach Peters komen berijmde Middelnederlandse gebeden voor. In een van de handschriften waarin dit traktaat is overgeleverd, gaat daaraan een opmerking in het Latijn vooraf, dat men het gebed in de volkstaal moet bidden omdat dat meer affectiviteit oproept. En in het traktaat *De libris teutonicalibus* dat aan Gerard Zerbolt van Zutphen wordt toegeschreven, wordt over leken gezegd dat ze het best in de volkstaal kunnen bidden, omdat zo hun devotie het vurigst wordt. Zowel voor Latijnkundigen als voor leken wordt dus bidden in de volkstaal aanbevolen.⁴¹

Anderzijds spraken Geert Grote en zijn volgelingen onderling Latijn.⁴² Dit wordt gepresenteerd als een ascetische oefening. Waarschijnlijk ligt de ascese hierin, dat het gebruik van het Latijn een zekere onderlinge afstand met zich meebrengt. Gevoelens van vertrouwelijkheid en intimiteit kunnen bij het gebruik van de volkstaal eerder opkomen en die gevoelens dienen niet op mensen maar op God gericht te zijn. Het Latijn wordt dus niet gebruikt omdat het een hogere status of een ruimer bereik heeft, maar om de verhoudingen in een groep te reguleren.⁴³

In andere situaties of bij andere personen kon het gebruik van Latijn gezien worden als een soort 'statussymbool'. Dat lijkt tenminste de achtergrond te zijn van Gerard van Harnes klacht over mensen die religieuze teksten in het Latijn lezen, terwijl ze die taal niet goed beheersen:

Men vint enige menschen die niet alsoe wel en lusten te studeren in Duytschen boeken van geestelicheden als in Latijnschen, nochtan dat si bet Dietsch dan Latijn verstaen. Dese menschen en soeken

niet die vrucht hare studien, dat is gheleert te worden; want van dier scripturen daer ic die tale af zwaerlic ofte qualic ofte niet en verstaen, daer af en mach ic niet volle leringhe vaten.⁴⁴

Deze voorbeelden maken duidelijk dat het gebruik van Latijn of volkstaal niet alleen sexe- maar ook situatiegebonden kan zijn. Daarnaast laten ze zien dat de redenen om het een of het ander te gebruiken uiteen kunnen lopen. Hoe representatief dit alles is, kan echter slechts nader onderzoek uitwijzen.

Tot nu toe zijn Latijn en Middelnederlands tegenover elkaar gezet. In de praktijk zal de situatie - zeker in de Zuidelijke Nederlanden - nog iets gecompliceerder geweest zijn, omdat er niet twee maar drie factoren in het spel zijn: naast het Latijn speelt het Frans een rol. Ook voor middeleeuwen was dat een levend besef. Heel vaak worden Diets, Latijn en Frans dan ook direct naast elkaar gezet.⁴⁵

Wanneer Frans en Latijn tegenover elkaar gesteld worden, kan het Frans verworpen worden ten gunste van het Latijn. Dat gebeurt bijvoorbeeld als Maerlant Franse ridderromans verwerpt als serieuze bron van kennis over het leven van Karel de Grote of als hij het *Bestiarium* van Willem van Utenhove kritiseert omdat de laatste zich op een Franse bron had gebaseerd.⁴⁶ In beide gevallen worden daar Latijnse bronnen als betrouwbaarder tegenover gesteld.

In de meeste gevallen echter zal het Frans een hulpmiddel zijn bij het binnendringen in of het overdragen van delen van de Latinitas. Soms wordt dit expliciet gezegd, bijvoorbeeld in beide Nederlandse Boethiusvertalingen,⁴⁷ vaker echter zal de moderne onderzoeker dit zelf moeten afleiden. Zo heeft De Bruin bijvoorbeeld aangetoond dat de Bijbelvertaler van 1360 behalve Latijnse bronnen ook de *Bible historiale* van Gyart Desmoulins gebruikt heeft. De Bruin heeft bovendien voor een aantal bijbelvertalingen Franse invloed in de woordenschat aangewezen. Hoek heeft voor de Gentse Boethiusvertaling hetzelfde gedaan.⁴⁸

Deze inwerking van de drie talen op elkaar is waarschijnlijk een belangrijk fenomeen. Zolang echter niet meer bekend is over de globale verhoudingen tussen Nederlands en Latijn is het erg moeilijk hier preciezer zicht op te krijgen. Ook buitenlands onderzoek naar drietalige situaties is er nauwelijks.

Vertalen in theorie en praktijk

De meest gerespecteerde vertaler was in de ogen van middeleeuwers Hiëronymus. Wanneer deze zijn vertaalarbeid verantwoordt, maakt hij een onderscheid tussen *verbum de verbo* en *sensum de sensu* vertalen. In het ene geval concentreert de vertaler zich op het omzetten van woorden, in het tweede op het opnieuw weergeven van de betekenis. Iedere vertaler moet natuurlijk beide doen, maar het gewicht dat men aan beide componenten toekent, kan verschillen. Bovendien kan men verschillende opvattingen hebben over wat woord-voor-woord vertalen precies inhoudt en over wanneer een betekenis adequaat wordt weergegeven.

Dit is niet de plaats om uitgebreid in te gaan op de diverse manieren waarop men in de middeleeuwen de onderscheiding van Hiëronymus geïnterpreteerd heeft.⁴⁹ Twee punten verdienen vermelding, omdat ze relevant zijn voor wat volgt. Het eerste is, dat in de middeleeuwen de betekenis altijd voorop stond. Om die over te dragen werd er vertaald. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de ‘definitie’ van vertalen uit de woordenboektraditie: *translatio est expositio sententie per aliam linguam* [=vertalen is het uiteenzetten van de betekenis met behulp van een andere taal]. Het andere is, dat wanneer nadruk gelegd wordt op het woord-voor-woord vertalen, dat voortkomt uit de overtuiging dat de structuur van een mededeling en de strekking daarvan direct op elkaar betrokken zijn. Er is dus geen sprake van iets wat lijkt op de moderne wens naar passende vertalingen, maar van een specifieke uitwerking van de wens om de betekenis adequaat over te dragen.

Hoe vertaalt dit alles zich nu in theorie en praktijk van het omzetten van Latijn naar Middelnederlands of omgekeerd? Dat komt achtereenvolgens aan de orde voor vertalingen in Middelnederlandse verzen, vertalingen in Middelnederlands proza en tenslotte voor teksten die uit het Middelnederlands in het Latijn zijn omgezet.

Met behulp van het proefschrift van Sonnemans is het relatief gemakkelijk om theoretische uitspraken uit prologen over het vertalen van Latijn in Middelnederlandse verzen bijeen te zoeken.⁵⁰ Uit de door hem bijeengebrachte gegevens blijkt, dat als een tekst uit het Latijn wordt omgezet, dat normaal gesproken in de proloog wordt vermeld. Meestal gebeurt dat via een expliciete vermelding.⁵¹ Soms echter beperkt de proloog zich tot het noemen van de auteur van de bron of het vermelden dat het om schoolstof of clericale stof gaat.⁵²

Als er een reden wordt opgegeven voor het omzetten, dan is de kern van de mededeling steeds dat daardoor relevante stof voor niet-Latijn-

kundigen beschikbaar komt. Het relevante van de stof kan liggen in stichting of religieuze aansporing of in het aanbieden van zinvolle kennis. Deze motivatatie komt tamelijk vaak voor.⁵³

Over de wijze van omzetten wordt nauwelijks gereflecteerd. De meest verstrekkende passage komt voor in de proloog van de Boethiusvertaling van Jacob Vilt. Deze zegt dat hij - in navolging van Jean de Meun - niet woord-voor-woord zal vertalen maar vooral de strekking zal proberen weer te geven omdat hij zo de begrijpelijkheid het beste dient.⁵⁴

De anonieme auteur van de versversie van de *Spiegel der sonden* geeft aan dat hij de woorden van de autoriteiten, waarvan hij de zin adequaat probeert weer te geven, af en toe heeft moeten veranderen onder rijm dwang.⁵⁵ Ook hij stelt dus de betekenis voorop, maar geeft aan dat de door hem gekozen vorm dwingt tot enige aanpassing.

In de *Cyromanchie* van de pape van den Hamme wordt gezegd dat de *auteur niewer oec [zal] toeslaen [=toevoegen] een wort / Anders dan ten rime behoert*.⁵⁶ Deze auteur noemt dus hetzelfde verschijnsel als de auteur van de *Spiegel der sonden*, maar hij noemt een ander effect: geen betekenisverandering maar tekstuele uitbreiding. De auteur van *Ons Heren passie* gaat veel uitgebreider op dit aspect in.⁵⁷ Hij bekritiseert een oudere tekst over hetzelfde onderwerp, namelijk *Van den levne ons Heren*. Die is te wijdlopig, want van het verspaar *Doe God in Symons huse was / Ende hi sijn jonghers preect ende las* is het tweede vers overbodig. Zoiets zal deze auteur niet doen. En ook uitspraken als *Maria Magdaleen, / So sondich wijf en was nye gheen* zal hij vermijden, omdat ze namelijk onwaar zijn. Deze toevoegingen ten opzichte van de bijbeltekst acht de auteur van *Ons Heren passie* onacceptabel. Ook zijn tekst zal rijmen, maar die zal geheel gebaseerd zijn op de bijbeltekst.

Hier blijkt dat men beseft dat vertalen in verzen meer wijdlopigheid impliceert. Soms wordt die wijdlopigheid bewust nagestreefd. De auteur van *Van den levne ons Heren* zoekt aansluiting bij de epische stijl en dat impliceert redundantie in zijn tekst. Ook in de *Dietsche Catoen* is dit zichtbaar.⁵⁸ Het origineel daarvan bestaat uit tweeregelige strofen. Deze worden steeds omgezet in vierregelige strofen. Een zoveel grotere wijdlopigheid kan niet alleen verklaard worden uit de grotere gebaldheid van het Latijn. Er moet een bewuste strategie achter zitten. De hierboven gegeven citaten tonen overigens dat dit streven naar wijdlopigheid niet algemeen is. Men kan er ook tégen kiezen.

Alles bij elkaar is dit geen grote oogst. De auteurs van versvertalingen laten zich nauwelijks uit over hun vertaaltechniek. Waarschijnlijk moet dit gebrek aan expliciete reflectie verklaard worden vanuit het

publiek. Dat is immers geïnteresseerd in de inhoud, meer dan in de wijze waarop die wordt aangeboden. Dan is inzicht in de wijze van omzetten overbodig.

Deze veronderstelling sluit aan bij een van de rode draden in het onderzoek van Lie van de laatste jaren. Steeds als zij vers- en prozateksten in het Middelnederlands vergeleek, bleek dat de auteurs van de versteksten zichzelf een grote bemiddelende rol gaven bij de overdracht van de kennis. Zij staan als het ware persoonlijk garant voor hun tekst.⁵⁹ Daarbij past wel, dat zij voor hun publiek het belang van de inhoud benadrukken en aangeven wat het met die inhoud moet doen. Aangeven hoe de vormgeving van die inhoud tot stand gekomen is, hoort daar veel minder bij.

Bij prozavertalingen ligt de zaak complexer. Allereerst is het moeilijker om een corpus te vormen, omdat er geen voorstudies gedaan zijn. Op de tweede plaats is het beeld minder duidelijk. Uit het al genoemde werk van Lie komt als rode draad naar voren, dat prozavertalers zich op de achtergrond houden en de neiging hebben dicht bij de tekst te blijven. Er zijn echter ook getuigenissen van andere aard.

De Bijbelvertaler van 1360 en Geert Grote hebben zich beiden expliciet uitgesproken over hun vertaalwijze. Hun standpunten komen zeer sterk overeen.

De Bijbelvertaler drukt zijn bedoeling als volgt uit:

Oec en meyne ic in desen werken in neghenen poente jeghen die meyninghe der Schriftueren te doene, mer metter hulpen des heilichs Gheests daer sy mede bescreven es, so meyn icse ghetrouwelijc te dietschene soe ic naest mach, die lettere houdende van woerde tot woerde oft van synne te sinne of van beiden ondermenghet, soe dat het die lude verstaen moghen na den sede van onsen lande. Mer vele woerde die hier sijn selen, die men niet volmaectelijc ghedietschen en mach, die sal ic dietschen soe ic naest mach, mer die meyninghe van sulken woerden salic te eniger stat daer neven uute setten met eenre paragrafen, alsoe ict vinden sal in wel gheauthoriseerden boeken.⁶⁰

Het belangrijkste vindt deze vertaler dus het begrip. De mensen moeten het *verstaen na den sede van onsen lande*. Dat vindt hij belangrijker dan absolute precisie. Daarom vertaalt hij bij tijden woord-voor-woord, op andere momenten gaat hij van betekenis naar betekenis (*synne te sinne*) en soms mengt hij deze strategieën. Achter deze uitspraak staat het middeleeuwse onderscheid tussen woord en betekenis, dat teruggaat

op Hiëronymus (zie boven). In onze termen staat hier dat hij soms zeer letterlijk vertaalt, soms alleen naar de geest en soms er tussenin. Ik kom hier nog op terug. De zinsnede *die lettere houdende* waarmee hij de formulering van zijn vertaalprincipes opent, betekent mijns inziens dat hij de *sensus litteralis* van de bijbel wil weergeven en geen aandacht wil besteden aan de *sensus spiritualis*. Als dat klopt, zegt hij dat zijn vertaling een specifiek, beperkt doel heeft. In hoeverre dat zijn vertaaltechniek beïnvloedt, durf ik niet te zeggen.

Verder besteedt hij aandacht aan het terminologieprobleem. Soms zijn er geen, soms geen goede Middelnederlandse woorden beschikbaar. In die gevallen zal hij annotaties aan zijn vertaling toevoegen. Ook daar kom ik op terug.

Geert Grote zegt in de inleiding op zijn vertaling van de Mariagetijden het volgende:

Dese ghetijde Onser Vrouwen sijn in Duytsche ghesat van woerden te woerden als hi naest konde die sie oversatte, beholden heelheit ende verstandelheit ende waerheit des sinnes. Want die woerde sijn ende dienen om die sinne ende die sinne niet om die woerde. Daer om heeft hi in sulken steden daer die slechte Duytsche woerde niet proper en stonden na den sinne of den sin verdonckerden, daer heeft hi ghesat die naeste Duytsche woerde die den rechten ende opensten sin gheven. Waer om bidt hi dat gheen eenvoldich mensche daer an en stote. Want alsoe ist noet ende alsoe doen die heilighe lerers in oversettene. Neemt exempel int beghin. Nae slechtheit der Duytscher woerde uten Latine solde men segghen: *In de eere alre salichster joncfrouwen Marien jubiliere wi den Here*. Want men dat verstaen mochte dat men den Here jubiliere solde om ende tot eren Onser Vrouwen, dat en waer niet recht. Mer die sin is: In der eerlicheit die Marien toe behoert ende die wi van haer spreken, dat wy daer jubiliere den Here. Ende oec want die ghemeint nyet en weet wat jubiliere is, soe en heeft hi daer voer ghesat *volhertelike bliscap*. Want jubiliere anders niet en is dan volhertelike bliscap die men niet ghewoerden en kan.⁶¹

Hieruit blijkt dat ook voor Grote de betekenis voorop staat. De woorden bestaan omwille van de betekenis, niet andersom. Hij wil wel dicht bij het Latijn blijven maar niet als de verstaanbaarheid daar onder lijdt. Hij noemt twee problemen die de verstaanbaarheid bedreigen. Het eerste is de afwijkende syntaxis van het Latijn. Als de Latijnse zinsdeelvolgorde in het Nederlands zonder meer wordt gehandhaafd, kan dat begripsverwarring veroorzaken. Dat kan opgevangen worden door die volgorde

te veranderen of door de functie van de zinsdelen te expliciteren zoals in het voorbeeld dat Grote zelf geeft.

Het tweede is het terminologieprobleem. Woorden die dicht bij het Latijn blijven, zijn vaak geen gemeengoed en worden dus niet begrepen. In dat geval zijn omschrijvingen op hun plaats.⁶²

Hoewel Grote en de Bijbelvertaler van 1360 in hun concrete oplossingen van elkaar verschillen, zijn ze het opmerkelijk eens over de vraag waar een vertaler naar moet streven. De twee verschijnselen die Grote noemt, lijken zelfs algemeen te zijn voor Middelnederlandse prozavertalingen uit het Latijn.

Dat de zinsbouw vaak die van het Latijn volgt, wordt door De Bruin in vrijwel alle Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament aangewezen. Enkele voorbeelden:

Ut veniat super vos omnis sanguis justus, so dat come up u al tgherechteghe bloet qui effusus est super terram (Matt. 23:35) dat es ghestoort up erdrike

Vocabo non plebem meam, plebem meam; Ic sal roepen niet mijn volc. mijn volc. et non dilectam, dilectam (Rom. 9:25)⁶³ ende niet mine geminde. mine geminde

Tulerunt ergo lapides, ut jacerent in eum Daeromme brachten stenen die joden op (Joh. 8:59) datse in hem werpen.⁶⁴

Ook in andere teksten valt deze afwijkende syntaxis in navolging van het Latijn regelmatig op.⁶⁵

Deze voorbeelden bieden stijf Middelnederlands. Er zijn echter maar kleine vrijheden nodig om veel soepeler vertalingen te verkrijgen. Vergelijk bijvoorbeeld:

harundinem vento moveri (Luc. 7:24) en [=een] riet dat de wint yagt war wert dat hi wayt

cum fortis armatus custodit atrium suum, Alse en starc man die ghewapent es hudt sine in pace sunt ea, quae possidet (Luc. 11:21) plache [=gebied, woonplaats] so hudt hi met vreden aldat hi heft

Si ego scissem, tu nescisses (*Consolatio* had ict gheweten du ne hads niet gheweten.⁶⁶ I, proza 4)

Ook in deze voorbeelden wordt het Latijn vrij dicht gevolgd. De enige afwijkingen zijn eigenlijk dat in de eerste twee voorbeelden participiumconstructies worden weergegeven door bijzinnen en dat er iets meer woorden worden gebruikt dan strikt nodig is, maar ook deze drie vertalingen zijn nauwkeurig. Anderzijds bevatten ze stilistische middelen als allitteratie en parallellie en lijken dus veel meer op ‘literair’ Middelnederlands. Globaal dezelfde principes kunnen dus toch heel verschillende vertalingen opleveren.

Deze neiging om dicht bij de Latijnse zinsbouw te blijven is een wezenlijk onderdeel van Middelnederlandse vertalingen. Het sterkste argument daar voor is, dat in zeer wijd verspreide vertalingen latere varianten dichter bij het Latijn kunnen staan dan de originele Middelnederlandse tekst.⁶⁷ Twee voorbeelden uit de Zuidnederlandse *Legenda aurea*-vertaling: Het Latijnse *cum die tertia de corpore assumeris* werd oorspronkelijk vertaald als *want binnen derden daghe selstu sterven*. In een latere redactie luidt dit zinsdeel echter *wanttu des derden dages vanden lichaem selste worden genomen*. De structuur van de Nederlandse zin wordt dus meer naar die van de Latijnse toegetrokken. *Cur; scire desideras, domina, nomen, meum* werd oorspronkelijk vertaald als *Vrouwe waer bi wilstu minen namen weten*. De latere redactie maakt daarvan *Vrouwe, wair om begheefde te weten minen naem*.⁶⁸ In dit geval wordt de woordvolgorde dichter bij die van het Latijn gebracht. Deze terugwending naar het Latijn toont, dat het volgen van de Latijnse syntaxis in het Middelnederlands niet a priori als een gevolg van gebrekkige competentie verklaard mag worden. Het is voor tenminste een deel van de vertalers iets waar bewust naar gestreefd wordt.

Het is niet toevallig dat Grote terminologische kwesties als tweede vertaalprobleem noemt. Het Middelnederlands was namelijk in eerste instantie niet geschikt als taal om bepaalde soorten gedachtengoed uit te drukken, eenvoudigweg doordat de woorden niet bestonden om bepaalde begrippen weer te geven. Het moest nog ontwikkeld worden. Over dat ontwikkelingsproces is nauwelijks iets bekend.

Wel kunnen een aantal manieren worden onderscheiden, waarop men dit probleem aanpakt. Eén oplossing is de term uit de bron handhaven (ook tegenwoordig nog zeer gebruikelijk, misschien zelfs frequenter gehanteerd dan toen).⁶⁹ Zo vertaalt de Bijbelvertaler van 1360 Deut. 8:15 *in solitudine [...] in qua erat serpens [...] et scorpio ac dipsas* als volgt: *inder [...] wildernissen, daer in was tserpent [...] scorpioen ende dispaden*⁷⁰ Hij handhaaft dus het Latijnse woord *dipsas*, dat gifslang betekent, al verwisselt hij (of een afschrijver of zijn legger...) twee letters. Hij beseft zelf ook wel, dat deze vertaling niet erg veel helpt, want in een glosse voegt hij toe: *Dispaden heeten in Dietschen emerkene, want si sijn cleene ende men sietse cume*. Het woord *emerken* lijkt hij echter zelf gevormd te hebben.⁷¹ In elk geval gebruikt Jacob van Maerlant het niet als hij de *dipsas* bespreekt.⁷² Dit voorbeeld biedt dus meteen een tweede strategie, namelijk nieuwvorming van woorden.

Bij *emerken* gaat het om een woord voor een 'ding'. Het wordt gevormd door een kenmerkende eigenschap van het ding als aandui-

ding te kiezen. Ruusbroec doet hetzelfde als hij het Latijnse *calculus* [=steentje] omzet als *terdelinc*. Hij geeft de verklaring er zelfs bij:

Dit steenken es oec soe cleyne, dat de mensche cume ghevoelt al tert [=treedt, stapt] hijt onder sine voete. Ende hieromme eest gheheeten calculus dat es een terdelinc.⁷³

Bij de benoeming van realia lijkt nieuwvorming van woorden weinig frequent te zijn. Voor de aanduiding van abstracta is het echter de meest frequente techniek. De nieuwvorming treedt vooral op door een achtervoegsel te koppelen aan een al bestaand werkwoord of zelfstandig naamwoord. Daarbij wordt -ing zeer vaak gebruikt. Ook -heiten-nis/-nesse komen veel voor. Enkele voorbeelden:

oratio	wordt	bedinghe
acquisitio		bejaghinghe / ghewinninghe
salutatio		groetinghe
alteritas		anderheit
nuditas		bloetheit
memoria		ghedencknisse
diminutio		mendernesse ⁷⁴

Dit verschijnsel treffen we overigens niet alleen bij vertalingen aan. Ook auteurs die eigen teksten in de volkstaal willen schrijven over abstracte zaken, maken er regelmatig gebruik van. Zo komt het bijvoorbeeld bij alle Middelnederlandse mystieke auteurs voor. Dit type nieuwvorming hoeft zich niet te beperken tot het maken van losse woorden. Door het gebruik van ontkenning (*on...*) of van tegenstellingen (*in...* versus *ute...*) is het mogelijk om op basis van één grondwoord een groep samenhangende termen te construeren die in combinatie gebruikt kan worden.⁷⁵ Dit type woordvorming blijkt zo produktief, dat het afzonderlijke studie zou verdienen.

Een andere strategie om een terminologisch probleem op te lossen is voor een Franse of aan het Frans ontleende term te kiezen (bijvoorbeeld *jugeren* als vertaling van *iudicare*; *crachten of miracelen* als vertaling voor *virtutes*).⁷⁶ Het Frans en het Latijn lijken vaak op elkaar. Daarom is dit een eenvoudige maar effectieve strategie, tenminste voor een publiek dat Frans kent.⁷⁷

Weer andere mogelijkheden zijn voor een omschrijving kiezen (vergelijk *volhertelike bliscap* als omschrijving van *iubilatio* hierboven) of een zeer globaal woord gebruiken (*ghelt* voor *mna* bijvoorbeeld, wat een specifiek bedrag betekent).⁷⁸

Een laatste, zeer frequent optredende strategie is het gebruik van doubletten, van een dubbele vertaling dus. Dit is een voor de hand

liggende techniek en het gebruik van doubletten is dan ook bij allerlei soorten vertalingen uit allerlei tijden aan te wijzen. Waarschijnlijk is het een universeel verschijnsel.⁷⁹

In Middelnederlandse teksten worden doubletten op een aantal manieren gebruikt. Men kan een nabootsing van de oorspronkelijke term en een omschrijving naast elkaar zetten (bijvoorbeeld *van scientien of van consten* als vertaling van *scientiae*).⁸⁰ Degene die (enige) kennis van de brontaal heeft, wordt via de nabootsing verwezen naar de originele term. Voor zo iemand is de tweede term ‘slechts’ een aanvulling. Voor anderen zal de tweede term de belangrijkste zijn. Ook voor hen is het doublet echter van belang, want daardoor krijgen zij in ieder geval een indicatie van de betekenis van de eerste term.

Men kan ook twee synoniemen geven die elk een verschillend aspect van de betekenis van het te vertalen woord representeren (bijvoorbeeld *semitae eius* wordt *sine voetstappen jof sine padeline*; *homo* wordt *een mensche oft een man*).⁸¹ Tenslotte kan het doublet deel worden van de stijl van vertalen: men kan het gebruiken om de vertaling sierlijker te maken.⁸²

Studie van dit type terminologische kwesties is om twee redenen van groot belang. Studie van de gebruikte terminologie biedt gelegenheden om na te gaan hoe het Nederlands zich ontwikkeld heeft en brengt bovendien aan het licht welke mechanismen daarbij een rol hebben gespeeld. Als Coun bijvoorbeeld in een groep samenhangende bijbelvertalingen laat zien, dat de vertaling van een bepaald begrip geleidelijk steeds preciezer wordt, dan toont dat een groeiende competentie.⁸³ De vraag is dan waar die vandaan komt. Welke middelen gebruikten de elkaar opvolgende vertalers om het werk van hun voorgangers te verbeteren? Gebruikten ze glossaria of hadden ze andere Latijnse leggers waarin ze meer informatie vonden? Gebruikten ze oudere vertalingen naast de Latijnse bron, of ontleenden ze termen aan andere Middelnederlandse teksten? Het zoeken naar dit type relaties is niet alleen relevant voor onderzoek naar de ontwikkeling van het Nederlands. Het levert daarnaast informatie over de vormen van culturele communicatie die deze ontwikkeling bepaalden. Vanwege dat laatste heeft deze kennis ook literair belang.

Het aantal Middelnederlandse teksten dat in het Latijn is vertaald, is betrekkelijk gering. Het gaat om vertalingen van de *Seven manieren van minnen* van Beatrijs van Nazareth, van *Van den vos Reynaerde*, van de *Martijns* van Jacob van Maerlant, van enkele werken van Jan van Ruusbroec, van de eerste refreinenbundel van Anna Bijns en van nog wat andere werken. In deze vertalingen zien we twee tendenzen. De ene

is om zo dicht mogelijk bij het origineel te blijven, de andere is om het origineel aan te passen aan de Latijnse conventies, met name op stilistisch gebied.

Enkele vertalingen van Ruusbroecs werk streven naar letterlijkheid. Hetzelfde geldt voor de vertaling van het werk van Anna Bijns. Waarschijnlijk komt dit voort uit de autoriteit die men aan deze teksten toeschreef.⁸⁴ Om die zoveel mogelijk te behouden, wordt ook de talige structuur geëerbiedigd.

De oudste letterlijke Latijnse vertalingen van Ruusbroecs werk zijn van de hand van Geert Grote of worden aan hem toegeschreven. Het gaat om vertalingen van de *Gheestelike brulocht* en van de *Spieghel der eeuwigher salicheit*. Beide bevatten een verantwoording van de vertaaltechniek. Beide willen woord-voor-woord vertalen. De vertaler van de *Spieghel* gebruikt bij zijn verantwoording de hiëronymiaanse tegenstelling *verbum-sensus*. Grote hanteert de trits *verbum, sensus, sententia*. Deze is onderdeel van de *lectio*-techniek, het universitaire onderwijs dus.⁸⁵ In beide teksten wordt bovendien expliciet vermeld, dat eenvoudig Latijn zal worden gebruikt. Mijns inziens kiezen beide vertalingen voor de woord-voor-woord-omzetting en voor eenvoudig Latijn, omdat ze menen dat ze alleen zo de leer, de ideeën van Ruusbroec goed kunnen weergeven. Ze denken dus dat gebruik maken van de extra stilistische middelen die het Latijn biedt, de inhoud zou vertekenen. Dit is opmerkelijk, omdat de stilistische mogelijkheden van het Latijn over het algemeen hoog geacht worden (zie verder).

Opmerkelijk is ook, dat twee verschijnselen die we bij de prozavertalingen in het Middelnederlands al gezien hebben, in het vertaalwerk van Grote weer terugkomen: hij volgt de syntaxis van Ruusbroec regelmatig op de voet en hij gebruikt doubletten.⁸⁶ De doubletten lijken bedoeld om de gevoelswaarde van woorden zo goed mogelijk uit te drukken.

Hier blijkt, dat deze twee verschijnselen geen toeval of rariteit binnen het Middelnederlands zijn, maar noodzakelijkerwijs voortkomen uit de middeleeuwse opvattingen over vertalen. Middeleeuwers nemen woord-voor-woord vertalen heel letterlijk.

De Latijnse vertaling van de *Martijns* van Jacob van Maerlant door Johannes de Bukelare neemt een uitzonderlijke plaats in.⁸⁷ Uit de proloog van die vertaling blijkt, dat Bukelare vertaald heeft, omdat hij de vorm van de poëzie van Maerlant bewonderde, maar vooral ook de inhoud. Dat laatste geeft hij de meeste aandacht. Vervolgens kiest Bukelare als vertaalprincipe echter formele navolging. Net als Maerlant dicht hij in strofen met per strofe slechts twee rijmklanken. Het enige verschil met zijn voorbeeld is, dat Maerlants strofen steeds

dertien regels hebben. Die van Bukelare bevatten er vijftien, omdat elke strofe wordt afgesloten door een soort spreekwoord van twee regels met de dominante rijmklank. Dit is toegevoegd ten opzichte van de originele tekst. (Is dit een poging om het origineel in formele zin enigszins te overtreffen?)⁸⁸ Ondanks de uitspraken in zijn proloog lijkt Bukelare de inhoud vrijer te benaderen. Het moet een van de weinige keren zijn dat in middeleeuws Europa een volkstalige tekst in het Latijn wordt omgezet terwijl de navolging van de formele eigenschappen domineert boven het weergeven van de inhoud. In elk geval toont deze vertaalwijze een hoogst uitzonderlijk respect voor de stilistische kwaliteiten van een volkstaaldichter.

De overige vertalingen naar het Latijn zijn veel vrijer. Dat komt vooral doordat bij de overgang naar het Latijn het stilistische niveau wordt veranderd. De vertalers bewonderen hun brontekst om inhoudelijke redenen en willen deze daarom beschikbaar stellen voor een breder en anders geschoold publiek. Dat leidt tot stilistische en inhoudelijke aanpassingen. Welke consequenties dat kan hebben, is goed zichtbaar in de uitgave van de *Vita* van Beatrijs van Nazareth. De bezorgers daarvan hebben naast de middeleeuwse Latijnse omzetting van de *Seven manieren van minnen* daarin een zo letterlijk mogelijke moderne Latijnse vertaling geplaatst.⁸⁹ De verschillen tussen beide zijn levensgroot. Een systematische vergelijking van beide vertalingen kan heel veel aan het licht brengen over de verschillen tussen middeleeuwse en moderne vertaalprincipes. In deze bundel komen de consequenties van deze vertaaltechniek voor het koppel *Reynardus vulpes - Van den vos Reynaerde* uitgebreid aan de orde.⁹⁰ Daarom hier nog slechts een enkel woord over de vrije Ruusbroecvertaling van Willem Jordaens.⁹¹ Deze heeft naar eigen zeggen de tekst in Latijnse klederen gestoken. Hij deed dat op verzoek van de monniken van Ter Doest, die waarschijnlijk (een geschrift in) de volkstaal te min vonden om serieuze lectuur te kunnen leveren. De stilistische opsmuk die Jordaens toevoegde om de tekst voor zijn oorspronkelijke publiek acceptabel te maken, werd later - ironisch genoeg - juist kritisch gezien. Pomerius zegt namelijk, dat Jean Gerson Ruusbroec van ketterse gedachten is gaan verdenken, omdat hij Jordaens' vertaling gebruikte, die helaas het gedachtengoed van Ruusbroec niet adequaat weergaf.⁹² Wat voor de ene groep Latijnsprekenden dus een noodzaak was, bleek voor een andere een tekort. Zien we hier een tegenstelling tussen de grammaticale, literaire traditie van de cisterciënsers en de logische, scholastieke traditie van de universiteiten? In elk geval blijkt hier opnieuw dat teksten in de middeleeuwen zeer verschillend gewaardeerd konden worden.

Bewerkingen

Eén opmerking dient onmiddellijk aan de gegevens uit de vorige paragraaf te worden toegevoegd: de meeste Middelnederlandse teksten die gebaseerd zijn op de Latinitas, zijn geen vertalingen maar bewerkingen. Dat komt doordat men in de middeleeuwen niet geïnteresseerd was in de vorm van een tekst als waarde op zichzelf. Vaak was men vooral geïnteresseerd in de inhoud.⁹³ Als men toen aandacht besteedde aan de vorm, dan was dat omdat men meende dat deze een onmisbaar deel was van de informatie. Formele getrouwheid als een waarde op zichzelf kende men niet (zie boven).

Het is daarom ook niet vreemd, dat in recent onderzoek naar de relatie tussen Middelnederlandse teksten en de Latinitas vooral het bewerkingsgedrag onder de loep is genomen. In de studies daarover worden zowel formele als inhoudelijke ingrepen aangewezen. Bij de eerste categorie wijst men op uitbreidingen of verkortingen, herstructurering van het materiaal, een ander stilistisch register en dergelijke. Bij de tweede categorie spreekt men van vereenvoudiging, verduidelijking, mediëvalisering en actualisering. De twee hangen natuurlijk samen. Vaak wordt uitgebreid om iets te verduidelijken en weglaten kan een manier zijn om een begripsprobleem te omzeilen.

In veel artikelen in deze bundel komen deze typen bewerkingen aan de orde. Stilistische en inhoudelijke vereenvoudiging wordt bijvoorbeeld besproken in het artikel van Berendrecht. Verduidelijking en aanpassing aan het veronderstelde kennisniveau van het publiek komen bijvoorbeeld aan de orde in de artikelen van Goris en Oosterman. Spiegelbeeldig is in dit opzicht het artikel van Engels: dat laat zien hoe Middelnederlands materiaal wordt aangepast aan de conventies van Latijnse poëzie en de clericale gedachtenwereld.

Hoe groot de vrijheden zijn die middeleeuwse auteurs zich daarbij konden permitteren komt met name naar voren in de artikelen van Govers, Van Gijsen, Reynaert en Scheepsma. Govers laat zien hoe vrij Potter omspringt met zijn bronnen. Van Gijsen toont dat haar auteur bij tijden een uitzonderlijk kritische houding aanneemt ten opzichte van zijn bron. Reynaert maakt duidelijk hoe bepaald gedachtengoed een heel andere lading kan krijgen als het in een andere context wordt gebracht. Scheepsma bespreekt een genre dat binnen de Moderne Devotie is ‘uitgevonden’. Voorbij en Biemans besteden aandacht aan de wijze waarop Maerlant uit een naar volledigheid strevend historisch compendium een lopend geschiedverhaal construeert.

De opmerkingen over bewerking en adaptatie die in deze bundel gemaakt worden, zijn nauwelijks onder één noemer te brengen. Het-

zelfde geldt voor ouder vergelijkbaar onderzoek. Het is vrij eenvoudig om op formeel niveau verbanden te leggen. Teksten die verkorten of juist uitbreiden, zijn makkelijk bij elkaar te brengen. Dat heeft echter heel weinig zin. Het ging de auteurs immers niet om die uiterlijkheden. De enige zinvolle mogelijkheid om vertalingen of bewerkingen te categoriseren is om dat te doen op basis van hun boodschap en de technieken die ze gebruiken om die boodschap over te dragen. De principes die worden aangeduid als verduidelijking, mediëvalisering, actualisering en dergelijke verdienen dus de meeste aandacht. Alle middeleeuwse auteurs gingen het om overdragen van betekenis. Daarom kunnen we hun teksten het best op basis daarvan indelen.

Het lijkt echter de moeite waard om zo'n inhoudelijke indeling te koppelen aan de vertaalprincipes die in de vorige paragraaf besproken zijn. De wijze waarop een Middelnederlandse tekst de syntaxis van zijn Latijnse voorbeeld al dan niet volgt, zegt iets over de opvatting van zijn auteur over de waarde van het Latijn en over de beste vorm van kennisoverdracht. De wijze waarop de bron en toevoegingen ten opzichte daarvan al dan niet worden onderscheiden, doet dat eveneens (zie ook verder). De terminologie die in een tekst wordt gebezigd tenslotte kan deze met andere teksten in verband brengen.

Door het combineren van deze inhoudelijke en formele verschijnselen ontstaat een raamwerk waarbinnen alle Middelnederlandse teksten die gebaseerd zijn op de Latinitas, hun eigen plaats kunnen krijgen. Het construeren van zo'n raamwerk is ongetwijfeld een enorme klus. Het is echter de enige mogelijkheid om uit te komen boven het formuleren van beperkte, tekstgebonden conclusies. Ouder onderzoek naar Middelnederlandse vertalingen uit het Latijn kan in dit perspectief overigens opnieuw productief worden: daarin ligt een schat van materiaal opgeslagen dat ter plekke vooral gebruikt wordt om moderne oordelen over adequaatheid of esthetische kwaliteit van de vertaling uit te spreken, maar dat veel inzicht kan geven in de doelstellingen en technieken van Middelnederlandse auteurs.

Handschriften

Hierboven is vanuit inhoudelijke gegevens gesproken over de verhouding tussen Latijn en Middelnederlands en over de houdingen van Middelnederlandse auteurs ten opzichte van hun bronnen. Er is nog een andere manier om meer inzicht te krijgen op beide terreinen, namelijk door studie van de tekstdragers, de handschriften dus. Met name handschriften waarin zowel Middelnederlands als Latijn voorkomen kunnen

veel informatie bieden over de relatieve betekenis en de gebruikswaarde van beide talen in concrete gevallen. Palmer heeft deze invalshoek voor de relatie Duits-Latijn beproefd.⁹⁴ De volgende observaties met betrekking tot de situatie in de Nederlanden zijn door zijn studie geïnspireerd.⁹⁵

Er zijn handschriften die dezelfde tekst zowel in het Latijn als in het Middelnederlands bevatten. Als daarbij beide talen naast elkaar staan (in twee parallelle kolommen dus), lijken beide talen als gelijkwaardig behandeld te worden. In elk geval is het dan niet mogelijk uit de vorm van de pagina af te leiden welk van de twee talen primair is. Mij zijn slechts twee codices bekend, waarin dit voorkomt: Brussel, KB, 2518 bevat de psalmen en cantica; in de ene kolom in het Latijn, in de andere in het Middelnederlands.⁹⁶ Gent, UB, 607 bevat op de folia 7r-43r achtereenvolgens de *Regula* van Brigitta van Zweden, een gelofte van gehoorzaamheid aan die regel, de *Regula* van Augustinus en een professieformule in dezelfde opmaak.⁹⁷ Men kan dus in deze handschriften zowel van het Nederlands naar het Latijn gaan als omgekeerd. Het zal wel niet toevallig zijn, dat deze opmaak vrij zeldzaam is. In de meeste gebruikssituaties zal immers een van de twee talen domineren.

Vaker komt het voor dat Latijn en Middelnederlands elkaar afwisselen.⁹⁸ De lengte van de perikopen kan daarbij verschillen. Soms wordt per zin afgewisseld, soms per formele eenheid (zoals een bijbelvers of een strofe), soms per inhoudelijk samenhangende stukken tekst.

Latijn en Middelnederlands kunnen elkaar één-op-één afwisselen.⁹⁹ Soms echter is het Nederlands uitgebreider. In die gevallen treffen we behalve een vertaling ook commentaar in de volkstaal aan. Twee opmerkelijke voorbeelden van dit laatste soort zijn het psalmenhandschrift Leiden, UB, BPL 46B¹⁰⁰ en de *Gentse Boethius*. Beide kennen de volgende structuur: Latijnse perikoop, Middelnederlandse vertaling, Middelnederlands commentaar. Een verschil is, dat in het Leidse handschrift de Latijnse tekst in een groter lettertype is weergegeven dan vertaling en commentaar; in de *Gentse Boethius* zijn tekst en vertaling even groot en is het commentaar in een kleinere letter gezet (zie afbeelding 10, p. 116). Het grotere lettertype van het Latijn en het feit dat het als eerste wordt weergegeven, tonen dat dit hiërarchisch als hoger wordt gezien. Niets verhindert een gebruiker van het Leidse handschrift echter om uitsluitend het Middelnederlands te raadplegen. Door de verschillen in lettertype en omdat de lemma's in het commentaar aan de Middelnederlandse vertaling ontleend zijn, kan dat heel gemakkelijk. In de *Gentse Boethius* is het commentaar bij tijden zo lang, dat de tekst van Boethius bijna uit het blikveld verdwijnt. In

beide gevallen is dus een meervoudig gebruik van het boek mogelijk.

Als Latijn en Middelnederlands alternerend voorkomen, gaat het Latijn vrijwel altijd voorop. Ik ken slechts twee handschriften waarin dat niet het geval is: Het eerste is het Oxfordse handschrift waarin de Middelnederlandse tekst en de Latijnse vertaling van de Strofische gedichten van Jacob van Maerlant zijn overgeleverd.¹⁰¹ Na de Latijnse proloog wordt daarin steeds eerst een strofe in het Middelnederlands gegeven en vervolgens de daarmee corresponderende Latijnse. Ook deze opmaak getuigt van het respect dat men had voor Maerlants tekst. Het tweede is een psalter dat in Keulen wordt bewaard. Het is eigendom geweest van een Keuls augustinessenklooster.¹⁰² Na de proloog in het (oostelijk) Middelnederlands volgen de psalmen. Iedere psalm wordt voorafgegaan door een inleiding in het Nederlands die ingaat op de omstandigheden waarin de betreffende psalm is ontstaan en die de geestelijke betekenis ervan beschrijft. Vervolgens wordt de Latijnse tekst van de psalm gegeven en daarna een uitvoerige vertaling met uitleg. Ook hier gaat de Latijnse tekst dus vooraf aan de Nederlandse vertaling, maar in dit handschrift is het Latijn helemaal ingebed in het Middelnederlands. Wellicht kan dit verklaard worden uit het feit dat het voor een vrouwenklooster bedoeld was.¹⁰³

Tot zover handschriften waarin dezelfde tekst tweetalig voorkomt. Daarnaast bestaan er vele handschriften waarin zowel Latijn als Middelnederlands voorkomen zonder dat er sprake is van inhoudelijke overeenkomst of identiteit. In de meest eenvoudige vorm gaat het om handschriften waarin van elkaar verschillende teksten in beide talen voorkomen. Bij gebedenboeken is dit allerm minst zeldzaam, zoals uit het repertorium van Oosterman blijkt. Ook bij andere handschriften komt dit regelmatig voor.¹⁰⁴

Daarnaast zijn er handschriften waarin de twee talen op elkaar betrokken voorkomen.¹⁰⁵ Ze staan dan altijd in een hiërarchische verhouding tot elkaar. De meest gebruikte technieken om de ‘minderheidstaal’ aan de dominante taal te relateren zijn het lemma en de glosse. Op de eerste ga ik apart in, de tweede komt aan bod als onderdeel van een bespreking van het gebruiksklaar maken van een handschrift.

Als een handschrift zowel tekst als commentaar bevat, is het lemma het middel om tekstplaats met commentaardeel te verbinden. Lemma's functioneren echter ook in handschriften zonder commentaar. Het zijn dan verwijzingen naar elders, naar andere handschriften of naar teksten die men uit het hoofd kent. Deze extern verwijzende lemma's komen heel veel voor in de religieuze sfeer. Er zijn nogal wat psalmen- of

gebedenhandschriften die uitsluitend Nederlandse teksten bevatten, maar die bij het begin van elke tekst het incipit van de Latijnse versie bevatten.¹⁰⁶ Het verschijnsel doet zich echter ook voor in het handschrift waarin Jacob Vilts *Consolatio*-vertaling is overgeleverd. Daar worden incipits van delen van de *Consolatio* in het Latijn gegeven (en wordt ook verwezen naar boek en metrum of proza, wat een eventueel opzoeken in de Latijnse tekst aanzienlijk vereenvoudigt).¹⁰⁷ Deze verwijzingen hebben alleen zin voor een gebruiker die deze Latijnse zinnen kan herkennen en in de situatie verkeert dat hij/zij ze kan tegenkomen. Ze verbinden dus een gebruiker van het Middelnederlands met de Latinitas. Een gebruiker die niet aan deze criteria voldoet, kan de lemma's gewoon overslaan en zich beperken tot het raadplegen van de Middelnederlandse tekst. Het handschrift is dus multifunctioneel.

Ook in het oeuvre van Ruusbroec vinden we verwijzende lemma's. De grote verzamelcodices van zijn werk bevatten in de teksten geen Latijn (zie echter verder). Een aantal van Ruusbroecs werken begint echter met een bijbelcitaat. In een aantal handschriften die deze werken apart bevatten, is dat citaat in het Latijn toegevoegd, en wel voorafgaand aan het Middelnederlands.¹⁰⁸ Ook hier werd dus behoefte gevoeld aan een externe verwijzing. Daarbij functioneerde het Latijn automatisch (?) als dominant.¹⁰⁹

Een laatste geval van (mogelijke) verwijzing is de Amsterdamse codex met de heiligenlevens van Lutgart en Kerstine. In dit handschrift is bij het schrijven ruimte open gelaten voor de hoofdstuktitels. Deze zijn pas later in rode inkt ingevoegd. Bij de meeste hoofdstukken in het derde boek van de *Lutgart* en op vijf plaatsen in het leven van *Kerstine* is in loodstift een verkorte Latijnse hoofdstuktitel neergeschreven.¹¹⁰ Het is mogelijk, dat deze notities zijn bedoeld als voorbeeld voor de later toe te voegen Nederlandse titels, maar omdat ze steeds ontleend zijn aan de hoofdstuktitels in de Latijnse vitae, kunnen ze ook gefunctioneerd hebben als verwijzingen naar die vitae.

Handschriften geven vaak kaders aan teksten: ze worden voorzien van een inleiding, via rubricering wordt een structuur aangebracht, de marges kunnen toelichtingen of aantekeningen van andere aard bevatten, etcetera. Ook bij deze inkadering komt tweetaligheid voor. Het gebruik van glossen is daarvan waarschijnlijk het bekendste voorbeeld. Daarover hier slechts één opmerking. Dat bij Latijnse teksten glossen kunnen voorkomen in zowel het Latijn als de volkstaal, lijkt redelijk bekend. Het omgekeerde komt echter ook voor: Middelnederlandse teksten kunnen glossen bevatten in het Middelnederlands en het Latijn. Bij de

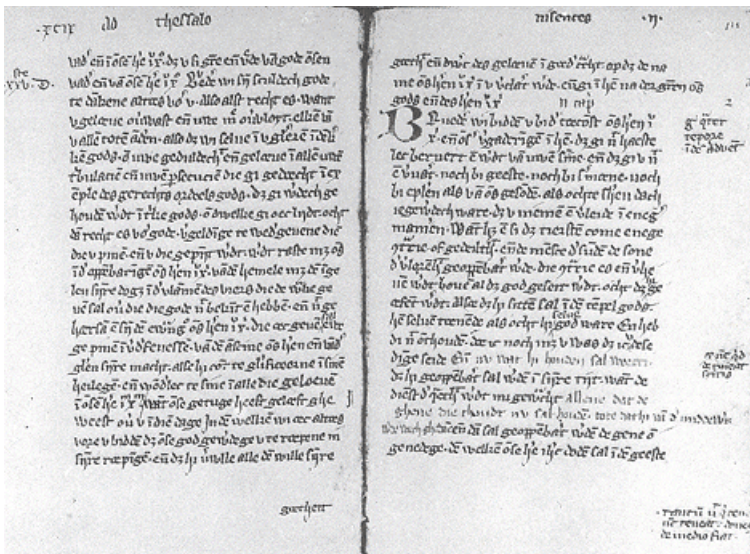
Middelnederlandse bijbelvertalingen bijvoorbeeld lijkt dit een algemeen verschijnsel te zijn, al is de frequentie van Latijnse glossen niet overal even groot.¹¹¹ In het Kopenhaagse *Lutgart*-handschrift domineren de Latijnse glossen zelfs.¹¹²

Voorbeelden van tweetaligheid in de inkadering vinden we in de verzamelcodices A en F van Ruusbroecs werk.¹¹³ Ze bevatten een soort inhoudsopgave in het Latijn met informatie over de tijd waarin Ruusbroec zijn afzonderlijke teksten schreef en over eventuele Latijnse vertalingen. Ze bevatten ook Latijnse incipits en explicits bij de afzonderlijke traktaten.¹¹⁴ De teksten van Ruusbroec worden op deze manier enigszins in de Latijnse schriftcultuur getrokken.

Vergelijkbare verschijnselen vinden we in handschrift Brussel, KB, II 1168. Daarin staat een aantal Latijnse teksten en Ruusbroecs *Tabernakel* in het Middelnederlands. De kopiïst die het *Tabernakel* afschreef, plaatste in de tekst Latijnse titels boven bepaalde delen. Vermoedelijk in dezelfde hand komen ook aantekeningen in het Latijn in de marge voor. Ook Hadewijch-handschrift A (Brussel, KB, 2879-80) bevat in de marge Latijnse aantekeningen die bedoeld lijken om de lezing te structureren.¹¹⁵ Deze handschriften tonen, dat het mogelijk is met een ‘Latijnse bril’ naar een Nederlandse tekst te kijken.

De spiegelbeeldige situatie doet zich voor in handschrift Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. quart. 1398. Dit handschrift bevat Latijnse teksten, waaronder enkele vertalingen van traktaten van Ruusbroec. In de marge daarbij komen soms aantekeningen in het Middelnederlands voor.¹¹⁶ Het is een analoog verschijnsel, wanneer een kopiïst een lacune ontdekt in zijn Latijnse legger (een vertaling van een traktaat van Ruusbroec) en die vult met het betreffende fragment in het Middelnederlands.¹¹⁷

Een voorbeeld van hetzelfde uit een wat andere sfeer is handschrift Brussel, KB, 2849-51. Dit handschrift is geschreven door de librarius van het Rooklooster en bevat onder andere de Brieven uit het Nieuwe Testament. Volgens De Bruin hebben we in dit deel te maken met de autograaf van de vertaler.¹¹⁸ Deze heeft zijn werk zorgvuldig verricht. In twijfelgevallen noteert hij de Latijnse frase in de marge. Soms laat hij plekken open in de Middelnederlandse tekst en noteert alleen het Latijn in de marge. Later heeft hij die open plekken alsnog opgevuld, wat blijkt uit kleurverschil in de inkt. Als een vertaalprobleem was opgelost, zette hij een streep door de corresponderende Latijnse passage (zie afbeelding 1). Op een aantal plaatsen in het handschrift treffen we daarnaast een tweede hand aan, die alternatieve vertalingen formuleert. Deze alternatieve vertalingen worden als mogelijkheden aangeboden. De originele Middelnederlandse tekst blijft namelijk

Afbeelding 1: Hs. Brussel, KB, 2849-51, f. 110v-111r.

onaangetast en de tweede vertaling wordt enkele malen afgesloten met een opmerking als *dus soudic dat dietschen* (zie afbeelding 2). Dit handschrift toont dus vertaalwerk in uitvoering en in fasen. Het is daarnaast interessant, omdat het zorgvuldig is uitgevoerd. Het is dus waarschijnlijk niet voor de vertaler alleen bedoeld: Maar welke anderen zouden een dergelijk manuscript willen raadplegen en waarom? Impliceert dit handschrift dat er in ieder geval in het Rooklooster een redelijk aantal mensen is dat zich tweetalig met de bijbel wil bezighouden?

Al deze voorbeelden tonen dat de scheidslijnen tussen het gebruik van Latijn en Middelnederlands lang niet altijd scherp getrokken kunnen worden.

Een laatste aspect dat aandacht verdient is de opmaak van de hoofdtal in een tweetalig handschrift. In het handschrift met Vilts Boethiusvertaling komen bijvoorbeeld Middelnederlandse glossen naast de Middelnederlandse *Consolatio*-tekst voor (zie afbeelding 8, p. 112). Dit grafische onderscheid correspondeert met een inhoudelijk onderscheid. De afschrijver van dit handschrift hecht er aan, dat duidelijk is, wat gebaseerd is op Boethius en wat toelichting is. Hij doet dat natuurlijk, omdat hij de tekst van Boethius een hogere autoriteit toekent.¹¹⁹ Hetzelfde onderscheid maakt de Bijbelvertaler van 1360. Waar hij de bijbeltekst glosseert, markeert hij dat via een paragraafteken.¹²⁰ In de Utrechtse bijbels die in zijn traditie staan, wordt de Vulgaattekst van toevoegingen uit de *Historia scholastica* onderscheiden door middel van rubrieken.¹²¹ Beide teksten worden als autoriteit gezien, maar de bijbel zelf is de hoogste autoriteit. Er mag dus geen verwarring bestaan over de herkomst van de informatie.

Een vergelijkbaar streven op woordniveau doet zich voor in handschrift Amsterdam, UB, I G 41. Dit handschrift bevat de epistel- en evangelielessen. De rubricator ervan heeft in de meeste gevallen het tweede deel van een dubbele vertaling, van een doublet dus, met rood onderstreept.¹²² Hij geeft daarmee aan, dat de grondtekst in deze gevallen maar één term bevat. Uit respect voor de grondtekst moet duidelijk zijn dat de tweede term een toevoeging van de vertaler is.

Studie van dit type grafische verschijnselen geeft in ieder geval inzicht in de relatieve hiërarchie van de gebruikte bronnen. Mogelijk zijn er ook conclusies uit af te leiden over het gebruik van de handschriften.¹²³

Het moge duidelijk zijn dat op basis van observaties als deze nog geen typologie van handschriften kan worden opgesteld en dat ook hun functionaliteit nog niet met zekerheid kan worden geduid. Hope-

lijk

17
 d' d'or. n' allene die alle gedine dē. m' ac-
 de gene die glemten mette gene diele dē
Oaxome ē bestu n' ont sculdecht 11
 o mēscē du die ozdeels. wat ī dīe dāez
 du enē anden ī ozdeels. so vāemstu di selue.
 wat du des die selue dīge die du ozdeels wat
 n' werē selē dāt dādēet gods es nad w' aelst
 ī de gene die alloggē dīge dē Ma' o mēscē
 die ozdeels de gene die alloggē dīge dē. en du
 dēste ac selue. waenstu dattu selē o' vhen
 dādēel gods. Ochte vsmactstu de rynch sijre
 gūth' en sijre gedrechsalē en v'bedēth' wat
 dūē werē n' dāt die genedēch' gods di tēte
 dāt te penitēcie Ma' nad me lych' en na di
 ne onberouweleche hte gadstu di selue to
 rē ī dē dage des trāes en d' apēbanellē des
 gerechtes ozdeels gods. die enē iegewellē
 sal genē na sine w'he. lod' r'wuel sal h' genē
 dē genē derwege leuē die luehē de glē en de ee
 re en d' ongedēch' gods oimnds gedrechsalē
 des goets w'eg m'acē de genē die h' vte sceldē
 gē en die n' gevolchsa ē h' d' walē. mā gelē

d' d'or n' allene die alle gedine dē m' ac
 de gene die glemten mette gene diele dē
 oaxome ē bestu n' ont sculdecht 11
 o mēscē du die ozdeels. wat ī dīe dāez
 du enē anden ī ozdeels. so vāemstu di selue.
 wat du des die selue dīge die du ozdeels wat
 n' werē selē dāt dādēet gods es nad w' aelst
 ī de gene die alloggē dīge dē Ma' o mēscē
 die ozdeels de gene die alloggē dīge dē. en du
 dēste ac selue. waenstu dattu selē o' vhen
 dādēel gods. Ochte vsmactstu de rynch sijre
 gūth' en sijre gedrechsalē en v'bedēth' wat
 dūē werē n' dāt die genedēch' gods di tēte
 dāt te penitēcie Ma' nad me lych' en na di
 ne onberouweleche hte gadstu di selue to
 rē ī dē dage des trāes en d' apēbanellē des
 gerechtes ozdeels gods. die enē iegewellē
 sal genē na sine w'he. lod' r'wuel sal h' genē
 dē genē derwege leuē die luehē de glē en de ee
 re en d' ongedēch' gods oimnds gedrechsalē
 des goets w'eg m'acē de genē die h' vte sceldē
 gē en die n' gevolchsa ē h' d' walē. mā gelē

Abbeelding 2: Hs. Brussel, KB, 2849-51, f. 17r.

echter is ook duidelijk dat studie van de handschriften zelf voor de studie van de relaties tussen Latinitas en Middelnederlandse letterkunde veel te bieden heeft.

Context

Dat literatuur (mede)bepaald wordt door de sociaal-culturele context waarbinnen ze tot stand komt, is binnen de huidige studie van de Middelnederlandse letterkunde een gemeenplaats, en een zeer produktieve. Die ruimere context is in deze inleiding tot nu toe slechts zijdelings aan de orde geweest. Het is ook moeilijk er iets definitiefs over te zeggen vanwege de omvang van het behandelde en vanwege het ontbreken van voorstudies op vele terreinen. Toch lijkt het zinvol er ter afsluiting enkele, tamelijk hypothetische, opmerkingen over te maken.

Een eerste veronderstelling die ik zou willen maken is, dat de intellectuele netwerken in de middeleeuwen in de Nederlanden Latijnse netwerken zijn en dat de produktie van Middelnederlandse teksten als een al dan niet incidentele activiteit van deze netwerken moet worden gezien. Deze veronderstelling is gebaseerd op het tegenstrijdige karakter van de Middelnederlandse overlevering die teruggaat op de Latinitas. Aan de ene kant zien we dat vele Latijnse teksten meer dan één keer en onafhankelijk van elkaar in het Middelnederlands zijn omgezet. Dit verschijnsel lijkt niet chronologisch bepaald te zijn. We vinden het in de dertiende eeuw even goed als in de vijftiende. Van de andere kant is er een corpus aan Latijnse teksten dat over het geheel van de Nederlanden verspreid lijkt te zijn en soms treffen we ook in het Middelnederlands kennis aan van wat elders gebeurt. Een heel mooi voorbeeld is hier Maerlants *Sinte Franciscus leven*. Maerlant schreef dit op verzoek van de franciscanen te Utrecht, terwijl hij zelf elders verkeerde.¹²⁴ Men moet dus in Utrecht van zijn activiteiten als vertaler hebben geweten.

Deze combinatie van tekstproduktie op incidentele of individuele basis enerzijds en kennis van wat elders gebeurt of gebeurd is, anderzijds, kan verklaard worden door op het Latijn gebaseerde netwerken aan te nemen. Onafhankelijke vertalingen ontstaan op diverse plaatsen in zo'n netwerk en niemand neemt de moeite om daarover te rapporteren; als contact over Middelnederlandse zaken aan te wijzen is, gaat het om een 'bijproduct' van een in principe anders gericht netwerk.

Wellicht is in het boekenbezit van het Rooklooster een argument extra te vinden voor deze veronderstelling. Dat tegen het eind van de veertiende eeuw een lijst werd opgemaakt van de Dietse handschriften

van dit klooster, is onder medioneerlandici tamelijk algemeen bekend.¹²⁵ Dat hetzelfde klooster nog een andere boekenlijst bezat, lijkt veel minder bekend. Het zogenaamde *Register* van Rooklooster is in basis een lijst van gegevens over belangrijke Latijnse auteurs, waaronder lijsten van titels van hun geschriften.¹²⁶ In de marges van deze titellijsten is genoteerd of een titel aanwezig was in de bibliotheek van Rooklooster of in enige andere bibliotheek van de congregatie van Windesheim. Daarmee is dit handschrift (onbedoeld) een soort Centrale Catalogus geworden van een aantal van de belangrijkste institutionele bibliotheken in de Nederlanden. Misschien zoek ik hier te veel achter, maar het lijkt mij tekenend dat men in Rooklooster tevreden was met kennis van wat men zelf aan Nederlandse boeken had, terwijl men ten aanzien van Latijnse teksten ook weet wou hebben van wat elders te vinden was.

Wat de produktie van teksten en handschriften betreft lijken religieuze instituties de grootste rol gespeeld te hebben. Meestal werd daarbij voorzien in tamelijk individuele en intellectueel relatief beperkte behoeften.

Deze uitspraak wekt wellicht verbazing, omdat er zulke evidente voorbeelden zijn van adellijke bemoeienis met het produceren van literatuur, waardoor diverse monumentale Middelnederlandse teksten tot stand zijn gekomen. Men hoeft in dit verband maar te denken aan de *Servaes* van Veldeke, het oeuvre van Maerlant of aan de *Tafel van den kersten ghelove* van Dirc van Delft. Het aantal voorbeelden is eenvoudig te vermeerderen.

Gezien op de totale overlevering echter gaat het hier om uitzonderingen. Zowel op het niveau van teksten als op het niveau van de handschriften domineert het religieuze proza, dat in veel gevallen ook in religieuze, eventueel in semi-religieuze, kring ontstaan is. Ook op het terrein van de artes lijkt invloed van de adel gering.

De adellijke invloed is in de vroegste periode van de Middelnederlandse letterkunde duidelijk aanwijsbaar en ze blijft een beslissende factor bij het tot stand komen van projecten van uitzonderlijk formaat. De *Spiegel historiael*, *Der naturen bloeme* of de *Tafel van den kersten ghelove* zijn ondenkbaar zonder adellijk mecenaat.

Dit adellijke mecenaat heeft echter een onevenredig grote aandacht gekregen. Het is de laatste jaren wel duidelijk geworden, dat met name de kloosters in het Zoniënwoud (Groenendaal, Rooklooster, Zevenborren) en de Moderne Devotie een enorme literaire activiteit ontwikkeld hebben, maar het literaire onderzoek is feitelijk niet veel verder dan de vaststelling dat dit zo is.¹²⁷ We zouden meer moeten weten over

deze bewegingen om een evenwichtiger uitspraak te doen over de betekenis en de waarde daarvan ten opzichte van die van het adellijke mecenaat.

Een laatste verschijnsel waar in dit verband op gewezen dient te worden is de ontwikkeling van geschriften over wereldlijke ethiek in het Middelnederlands. Als oudste fase lijken de expliciete ethische passages in de (adellijke) epische literatuur te kunnen worden aangemerkt. Tegen het einde van de dertiende en in het begin van de veertiende eeuw vinden we dan aparte niet-verhalende, wereldlijk-ethische teksten. Deze ontwikkeling is door Reynaert omschreven als een proces van intellectualisering. Nog in de veertiende eeuw echter zijn deze teksten door een tweede fase van spiritualisering (inbedding in een religieus getinte ethiek) overspoeld.¹²⁸ Hier zien we op een deel terrein adellijke bemoeienis aan het begin, terwijl de latere ontwikkeling gedomineerd wordt door zo niet religieuze instanties, dan toch door religieus getinte processen.

Heel veel handschriften met religieus proza of met artes-literatuur, lijken bedoeld (of minstens geschikt) voor individueel gebruik. Het intellectuele niveau van de meeste handschriften lijkt relatief bescheiden te zijn. Over concrete eigenaars van handschriften zijn we niet zeer goed ingelicht.¹²⁹ Opmerkelijk is wel weer, dat specifiek adellijke manuscripten een duidelijke minderheid vormen en dat aantoonbaar is, dat teksten die in eerste instantie voor de adel werden geschreven, later ook in andere kringen werden gerecipieerd. Is bijvoorbeeld de eerste generatie handschriften van de *Tafel van den kersten ghelove* nog duidelijk gebonden aan hofkringen, in de tweede generatie vinden we gebruik door kanunniken en begijnen.¹³⁰ Van de handschriften van *Der naturen bloeme* die over zijn, was er een in het bezit van een kanunnik, en een ander exemplaar was van een vroedvrouw, of werd althans door haar geraadpleegd.¹³¹ We zien dus tweemaal een proces van geleidelijk ruimere verspreiding.

Een laatste aspect van de Middelnederlandse traditie gebaseerd op de Latinitas lijkt te zijn dat zowel teksten als handschriften vaak werden ontworpen om voor verschillende doelen bruikbaar te zijn. Daar is hierboven een aantal malen op gewezen (met name in de paragraaf over handschriften) en het zal in de artikelen hierachter nog herhaaldelijk blijken.

Is het nu mogelijk om deze verschijnselen in één kader samen te brengen en ze zo te interpreteren? Wellicht zou dat kader de sterk verstedelijkte samenleving van de Lage Landen kunnen zijn. Meer dan

in andere delen van Europa was de stad hier een dominant sociaal verschijnsel. En alle genoemde verschijnselen kunnen binnen een stedelijke context geïnterpreteerd worden. De gelijktijdigheid van onwetendheid en bekendheid met Middelnederlandse verschijnselen elders kan verklaard worden door aan te nemen dat intellectuele relaties tussen steden normaal gesproken het Latijn hanteerden. Binnen de steden is het gebruik van het Middelnederlands algemeen en het verbindt de tegenwoordig traditioneel onderscheiden publieksgroepen (adel, clerus, burgerij). De grenzen tussen deze publieksgroepen zijn niet sterk. Wat binnen de ene groep bestaat, wordt makkelijk bekend binnen de andere en kan zonder al te veel moeite aan andere behoeften worden aangepast. De sociale en economische structuur van de stad vereist dat een groot deel van de bevolking kan lezen en schrijven. Er bestaat vooral behoefte aan beknopte, nuttige en toegesneden informatie. Men kreeg die ook getuige de grote massa van de nog overgebleven Middelnederlandse handschriften.

De verklaring in de vorige alinea oogt heel elegant. Men bedenke echter dat ze gebaseerd is op verschijnselen die niet als geheel onderzocht en verklaard zijn. Voorzichtigheid is dus geboden.

Opmerkelijk is wel, dat hier vanuit (althans voor mij) onverwachte hoek bevestiging komt van het belang dat Pleij al jaren aan de stad hecht als factor voor de eigenheid van de Middelnederlandse literatuur. Of de hier ontwikkelde gedachtengang aansluit bij zijn concept van stadsliteratuur of dit juist relateert, durf ik niet te zeggen. Dat lijkt me een brug te ver.

Literatuur bij Paul Wackers

- Acker, L. van, 'De Latijnse literaire cultuur in Noorden en Zuiden van circa 1050 tot circa 1350', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 3, Haarlem, 1982, 328-342.
- Angenent, M.P., 'Het Gentse Boethiuscommentaar en Renier van St. Truiden', in: *TNTL* 107 (1991), 274-310.
- Anrooij, W. van & Th. Mertens, "'Een cort jolijt". Middelnederlandse spreukstrofen met het rijmschema aabccb', in: F. Willaert e.a., *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam, 1992, NLCM 7, 219-233 en 392-399.
- Axters, S., *Scholastiek Lexicon*. Antwerpen, 1937.
- Axters, S., *Bibliotheca dominicana neerlandica manuscripta. 1224-1500*. Leuven, 1970.
- Baere, G. de, 'Ruusbroecs "Spiegel" in de Latijnse vertaling van Geert Grote', in: Th. Mertens [e.a.], *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam, 1993, NLCM 8, 156-170 en 413-419.
- Baere, G. de, 'De ontplooiing van Ruusbroecs mystieke terminologie in de "Brulocht"', in: Th. Mertens (red.), *Siet de brudegom comt. Facetten van Die geestelike brulocht van Jan van Ruusbroec (1293-1381)*. Kampen, 1995, 21-36.
- Baur, F. (hoofdred.), *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. Den Bosch [enz.], 9 dl., 1939-1983.
- Beets, A., *De 'Disticha Catonis' in het Middelnederlandsch*. Leiden, 1885.
- Beuken, W.H. (ed.), *Vanden levene ons heren*. 2 dl., Zwolle, 1968.
- Biemans, J., *Middelnederlandse bijbelhandschriften*. Leiden, 1984.
- Bormans, J.H. (ed.), 'Het leven van Sinte Lutgardis, een Dietsch gedicht, ten laetste van de tweede helft der XIVe eeuw, naar het oorspronkelijk handschrift van Broeder Geraert uitgegeven', in: *De Dietsche Warande* 3 (1857), 37-67, 132-165, 285-322 en 4 (1858), 155-170 en 267-302.
- Bos, E.P. & G. Warnar (red.), *Een claer verlicht man. Over het leven en werk van Jan van Ruusbroec (1293-1381)*. Hilversum, 1993, MSB 38.
- Bruin, C.C. de, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*. Groningen [enz.], 1935.
- Bruin, C.C. de, 'Bespiegelingen over de "Bijbelvertaler van 1360". Zijn milieu, werk en persoon'; 'II. Was de vertaler van 1360 leek of geestelijke?', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis N.S.* 49 (1968-69), 135-154; 'III. Zijn werk', in: *idem* 50 (1969-70), 12-27.
- Bruin, C.C. de, "'Retractiones" with reference to the question whether MS Brussels 2845-51 is an autograph', in: *Neerlandica manuscripta*. Amsterdam, 1976, Essays presented to G.I. Lieftinck 3, 84-98.
- Bruin, C.C. de (ed.), *Het oude testament. Eerste stuk, Genesis - II Koningen*. Leiden,

- 1977, *Corpus sacrae scripturae neerlandicae medii aevi*, series maior 1.
- Buuren, A.M.J. van, *Levenslessen van Cato. Het verhaal van een schoolboek*. Amsterdam, 1994.
- Carasso-Kok, M., *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*. Den Haag, 1981, Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap 2.
- Constable, G., *Religious life and thought (11th-12th centuries)*. Londen, 1979.
- Copeland, R., 'The fortunes of "non verbum pro verbo"; or, why Jerome is not a Ciceronian', in: R. Ellis (red.), *The medieval translator. The theory and practice of translation in the middle ages*. Cambridge, 1989, 15-35.
- Copeland, R., *Rhetoric, hermeneutics and translation in the middle ages. Academic traditions and vernacular texts*. Cambridge [enz.], 1991.
- Corpus sacrae scripturae neerlandicae medii aevi. Verzameling van Middelnederlandse Bijbelteksten*. 18 dl., Leiden, 1970-1984.
- Coun, T., 'De Zuidnederlandse vertalingen van de vier evangeliën', in: Th. Mertens [e.a.], *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam, 1993, NLCM 8, 87-107 en 395-400.
- Curtius, E.R., *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948.
- Deschamps, J., 'Middelnederlandse vertalingen van "Super modo vivendi" (7de hoofdstuk) en "De libris teutonicalibus" van Gerard Zerbolt van Zutphen', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 14 (1960), 67-108 en 15 (1961), 175-220.
- Deschamps, J., 'De Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van de "Hundert Betrachtungen und Begehrungen" van Henricus Suso', in: *OGE* 63-64 (1989-1990), 309-369.
- Dijk, H. van, 'Maerlant en de fantasten', in: F.A.H. Berndsen, H. van Dijk & G.J. de Vries (red.), *Poëtica-onderzoek in de praktijk*. Groningen, 1993, 33-38.
- Dijk, R. Th. M. van, 'Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijden', in: Th. Mertens [e.a.], *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam, 1993, NLCM 8, 210-229 en 434-437.
- Ebbinge Wubben, C.H., *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*. Den Haag, 1903.
- Fraeters, V., "'Die poorten van Jerusalem werden upgedaen.'" Alchimie als soteriologisch alternatief in de christelijke middeleeuwen', in: J. Reynaert [e.a.], *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1994, NLCM 9, 215-229 en 419-423.
- Frank, B., *Die Textgestalt als Zeichen. Lateinische Handschriftentradition und die Verschriftlichung der romanischen Sprachen*. Tübingen, 1994.
- Fuchst†, J. & O. Weijers (red.), *Lexicon latinitatis nederlandicae medii aevi*, dl. 1. Leiden, 1977.
- Genicot, L. & P. Tombeur (red.), *Index scriptorum operumque Latino-belgicorum medii aevi*. Brussel, Académie royale de Belgique, 1973-.
- Gerritsen, W.P., 'Het spoor van de viervoetige locusta', in: *NTg*, W.A.P. Smitnummer, 1968, 1-16.

The golden age of Dutch manuscript printing. Tentoonstellingscatalogus Catharijneconvent (Utrecht) en Pierpont Morgan Library (New York). Stuttgart, 1989.

Gijsen, A. van, 'Het spoor van de harige dromedaris', in: *NTg* 87 (1994), 231-237.

Gysseling, M., *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. *Reeks*

- II: Literaire handschriften*. Den Haag, 1980-1987.
Handschriften en oude drukken van de Utrechtse universiteitsbibliotheek. 2e dr., Utrecht 1984.
- Hap, C., *Een 14e-eeuws Middelnederlands berijmd commentaar op het Hooglied. Kritische studie en uitgave van de tekst*. 2 delen. Diss. Leuven, 1975.
- Hasenohr, G. & M. Zink (red.), *Le Moyen Age*, ouvrage préparé par R. Bossuat, L. Pichard & G. Raynaud de Lage. Edition entièrement revue et mise à jour, Parijs, 1992.
- Haug, W., 'Schriftlichkeit und Reflexion. Zur Entstehung und Entwicklung eines deutschsprachigen Schrifttums im Mittelalter', in: A. & J. Assmann, C. Hardmeier (red.), *Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation*. München, 1983, 141-157.
- Henkel, N., *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte. Ihre Verbreitung und Funktion im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. München [enz.], 1988.
- Henkel, N. & N.F. Palmer (red.), *Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter 1100-1500*. Tübingen, 1992.
- Hexter, R., 'Latinitas in the middle ages: horizons and perspectives', in: *Helios* 14 (1987), 69-92.
- Hoek, J.M., *De Middelnederlandse vertalingen van Boethius' 'De Consolatione Philosophiae', met een overzicht van de andere Nederlandse en niet-Nederlandse vertalingen*. Harderwijk, 1943.
- Irvine, M., *The making of textual culture. 'Grammatica' and literary theory, 350-1100*. Cambridge, 1994, Cambridge studies in medieval literature 19.
- Jan van Ruusbroec 1293-1381*. Tentoonstellingscatalogus, Brussel, Koninklijke bibliotheek Albert I, 1981.
- Jansen-Sieben, R., *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Utrecht, 1989.
- Jansen-Sieben, R., 'Perspektiven der mittelniederländischen Artesliteratur', in: G. Keil (red.), *Untersuchungen zur landessprachlichen Vermittlung medizinischen Wissens. Ortoolf-Studien I*. Wiesbaden, 1993, 538-558.
- Jong, M. de, 'Geletterd en ongeletterd: zin en onzin van een tegenstelling', in: R.E.V. Stuip & C. Vellekoop (red.), *Oraliteit en schriftcultuur*. Hilversum, 1993, Utrechtse bijdragen tot de medievistiek 12, 9-31.
- Kors, M.M. (ed.), *Gerlaci Petri Opera Omnia*. Turnhout (in druk), Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 170.
- Langosch, K., *Mittellatein und Europa. Führung in die Hauptliteratur des Mittelalters*. Darmstadt, 1990.
- Lie, O., 'What is Truth? The verse-prose debate in medieval Dutch literature', in: *Queeste* 1 (1994), 34-65.
- Lusignan, S., *Parler vulgairement. Les intellectuels et la langue française aux XIIIe et XIVe siècles*. Parijs, 1987.
- Marigo, A. (ed.), *Dante Alighieri. 'De vulgari eloquentia'*, Terza edizione... a cura di P.G. Ricci. Florence, 1968.
- Maximilianus O.F.M. (ed.), *Sinte Franciscus leven van Jacob van Maerlant*. Zwolle, 1954, Zwolse drukken en herdrukken 7.
- Maximilianus O.F.M. (ed.), *De Middelnederlandse vertalingen van het Stabat Mater*. Zwolle, 1957, Zwolse drukken en herdrukken 18.

Mertens, Th. (ed.), *Den anderen Merten. Synoptische archiefeditie van Jacob van Maerlant's 'tweede Martijn'*. Nijmegen, 1978.

Mierlo, J. van (ed.), *De visioenen van Hadewijch. Tweede deel: inleiding*. Leuven [enz.], 1925.

- Mierlo, J. van (ed.), *Hadewijch. Brieven. I. Tekst en commentaar*. Antwerpen [enz.], 1947.
- Mikkers, E., 'Sint Bernardus en de Moderne Devotie', in: *Cîteaux in de Nederlanden* 4 (1953), 149-186.
- Moolenbroek, J. Van, 'Maerlants "Scholastica": een waagstuk?', in: J. van Moolenbroek & Maaïke Mulder (red.), *Scholastica willic ontbinden. Over de 'Rijmbijbel' van Jacob van Maerlant*. Hilversum, 1991, MSB 25, 13-34.
- Murray, A., *Reason and society in the middle ages*. Oxford, 1978.
- Nischik, T.-M., *Das volkssprachliche Naturbuch im späten Mittelalter. Sachkunde und Dinginterpretation bei Jacob van Maerlant und Konrad von Megenberg*. Tübingen, 1986, Hermaea 48.
- Oosterman, J.B., *De gratie van het gebed. Overlevering en functie van Middelnederlandse berijmde gebeden*. 2 dl., Amsterdam, 1995, NLCM 12, diss. Leiden.
- Oostrom, F. van, 'Middelnederlandse literatuur als spiegel van en voor Europa', in: *Literatuur* 10 (1993), 2-9.
- Oostrom, F. van, *De waarde van het boek*. Amsterdam, 1994.
- Orbán, A.P. (ed.), *Die Korrespondenz und der 'Liber exhortationis' des Heinrich von Kalkar*. Salzburg, 1984.
- Orbán, A.P., 'De invloed van het ascetisch ideaal der kartuizers op hun oraal en schriftelijk gebruik van het Latijn', in: R.E.V. Stuip & C. Vellekoop (red.), *Oraliteit en schriftcultuur*. Hilversum, 1993, Utrechtse bijdragen tot de medievistiek 12, 103-118.
- Palmer, N.F., 'Zum Nebeneinander von Volkssprache und Latein in spätmittelalterlichen Texten', in: L. Grenzmann & K. Stackmann (red.), *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit*. Stuttgart, 1984, Germanistische Symposien, Berichtsbände 5, 579-603.
- Pomerius, H., *De origine monasterii Viridisvallis* etc., uitgegeven in *Analecta Bollandia* 4 (1885), 257-322.
- Reynaert, J., *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent. I. De handschriften verworven vóór 1852*. Gent, 1984.
- Reypens S.J., L. (ed.), *Vita Beatricis. De autobiografie van de Z. Beatrijs van Tienen O. Cist. 1200-1268*. Antwerpen, 1964.
- Rijk, L.M. de, *Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*. Assen [enz.], 1977.
- Roose, L., *Anna Bijns. Een rederijksster uit de hervormingstijd*. Gent, 1963.
- Ruh, K., *Bonaventura deutsch*. Bern 1956.
- Ruh, K., 'Geistliche Prosa', in: W. Erzgräber, *Europäisches Spätmittelalter*. Wiesbaden, 1978, Neues Handbuch der Literaturwissenschaft 8, 565-605.
- Ruusbroec, Jan van, *Werken*, naar het standaardhandschrift van Groenendaal uitgegeven door het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen, 2e, herziene dr., 4 dl., Tielt, 1944-1948.
- Serrure, C.P., 'Latijnsche vertaling van Jacob van Maerlant's "Wapene-Martijn" door Jan Bukelare', in: *Vaderlandsch Museum* 1 (1855), 116-199.
- Sonnemans, G., *Functionele aspecten van Middelnederlandse versprologen*, 2 dl., Boxmeer, 1995, diss. Nijmegen.

Sprandel, R., *Gesellschaft und Literatur im Mittelalter*. Paderborn etc., 1982.
Steenbakkers, P., *Spinoza's 'Ethica' from manuscript to print*. Assen, 1994.
Suchomski, J., *'Delectatio' und 'Utilitas'. Ein Beitrag zum Verständnis mittelalterlicher komischer Literatur*. Bern [enz.], 1975, Bibliotheca Germanica 18.
Verdam, J. (ed.), *Die Spiegel der sonden. Eerste deel, de berijmde tekst naar het*

Munstersche handschrift. Leiden, 1900.

Verdeyey, P. (red.), *Geraert van Saintes, Hendrik Utenbogaerde. De twee oudste bronnen van het leven van Jan van Ruusbroec*. Bonheiden, Abdij Bethlehem, 1981.

Vermeeren, P., 'Sint Bonaventura in het Middelnederlands', in: *SpL* 2 (1958), 185-201.

Verwijs, E. (ed.), *Jacob van Maerlant's 'Naturen bloeme'*, Arnhem, 1980 (reprografische herdruk van de uitgave van 1878).

Voort van der Kleij, J.J. van, *Verdam Middelnederlandsch handwoordenboek. Supplement*. Leiden [enz.], 1983.

Vreese, W. de, 'Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec', in: *Het Belfort* 10 (1895), II, 5-20, 102-113, 169-181, 253-262.

Vreese, W. de, *Beschrijving der handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*. 2 dl., Gent, 1900-1902.

Vreese, W. de, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën*. Zwolle, 1962.

Wackers, P., '[Recensie van] Mertens e.a., Th., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam, 1993, NLCM 8', in: *Queeste* 1 (1994), 186-192.

Wackers, P., 'De invloed van de Latijnse cultuur op de ontwikkeling van de Middelnederlandse letterkunde', in: *Grote lijnen. Synthesen over Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1995, NLCM 11, 47-63 en 179-183.

Warnar, G., 'Biecht, gebod en zonde. Middelnederlandse moraaltheologie voor de wereldlijke leek', in: Th. Mertens [e.a.], *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam, 1993, NLCM 8, 36-51 en 372-380.

Williams-Krapp, W., *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Studien zu ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*. Tübingen, 1986, Texte und Textgeschichte, Würzburger Forschungen 20.

Eindnoten:

* Lia van Gemert, Mariken Goris, Thom Mertens, Johan Oosterman en Jo Reynaert hebben een eerdere versie van deze inleiding van commentaar voorzien. Ik heb dankbaar geprofiteerd van hun kritische belangstelling en hun concrete tips.

1 Zie over dit proces bijvoorbeeld Haug 1983, De Jong 1993 en Irvine 1994.

2 De eenheid van de middeleeuwse Europese cultuur is zeer indrukwekkend gepresenteerd in Curtius 1948. Voor een inkadering en lichte relativering van deze studie zie Van Oostrom 1993. Vgl. daarnaast Henkel & Palmer 1992 en met enige terughoudendheid Langosch 1990. Het laatste boek overaccentueert mijns inziens het belang van het Latijn.

3 Zie achtereenvolgens Stuij & Vellekoop 1993; VL² en Hasenohr & Zink 1992.

4 Andere themagroepen hadden dezelfde ervaring. De infrastructuur van de medio-neerlandistiek heeft zich nog lang niet aangepast aan de heroriëntatie die het vak de laatste tien, twintig jaar heeft doorgemaakt.

- 5 Er zijn natuurlijk wel hulpmiddelen, maar daar kleven vrijwel altijd bezwaren aan. Ik noem ter illustratie enkele voorbeelden. Van Mierlo heeft de Latijnse literatuur in de Nederlanden beschreven (vgl. Baur 1939-1983: deel I, 259-276; deel II, 387-402) net als Van Acker 1982. Beide hanteren echter een vrijwel puur esthetisch literatuurbegrip. Het bronnenoverzicht van Genicot & Tombeur 1973-is nog slechts tot de twaalfde eeuw gevorderd, dat van Fuchs & Weijers 1977, 9-65 maakt slechts gebruik van gedrukte bronnen. Beide hebben dus eveneens maar een beperkte waarde. Overzichten als Axters 1970 zijn voortreffelijk, maar zijn qua onderwerp beperkt.
- 6 Zie Wackers 1995.
- 7 Hexter 1987, 70; Irvine 1994, 76-78.
- 8 Hexter 1987, 70-71; Irvine 1994, 74-87. Vgl. ook Murray 1978, 234-257.
- 9 Vgl. Sprandel 1982, 9-16.
- 10 Vgl. De Vreese 1962, 85-115.
- 11 Vgl. Ruh 1956 en Vermeeren 1958.
- 12 Over de Middelnederlandse versies van geschriften van de Victorijnen en Bernardus is niet in samenhang gepubliceerd. Wie zich wil oriënteren is op de BNM aangewezen of op de literatuuroverzichten in *Ons Geestelijk Erf*. Zie voor de invloed van de twaalfde-eeuwse spiritualiteit in latere perioden Constable 1979, de hoofdstukken XV en XVI en voor de invloed van Bernardus in de Nederlanden Mikkers 1953. Zie over Thomas en Albertus: Axters 1970.
- 13 Warnar 1993, 373-374, n. 19.
- 14 Jansen-Sieben 1989.
- 15 Vgl. Nischik 1986, m.n. 95-124. De verhouding tussen bron en Middelnederlandse tekst kan overigens veel complexer zijn dan deze formuleringen suggereren. Zie daarover bijvoorbeeld Gerritsen 1968, Van Gijsen 1994 en het artikel van Van Gijsen in deze bundel.
- 16 Vgl. Carasso-Kok 1981. De historiografische overlevering in de Zuidelijke Nederlanden is nog niet goed ontsloten.
- 17 Zie respectievelijk Ruh 1978, 579 en Lusignan 1986, 129-171.
- 18 Gerritsen 1968; Nischik 1986.
- 19 Jansen-Sieben 1993, 552.
- 20 Jansen-Sieben 1993, 548; Fraeters 1994, m.n. 228.
- 21 Vgl. Van Oostrom 1994, 21-22.
- 22 Vgl. Van Oostrom 1994, 6-11.
- 23 Vgl. Van Oostrom 1994, 12-13. Zie voor een voorbeeld van het benutten van een oudere vertaling Williams-Krapp 1986, 175-177. Hap 1975, 165 citeert een auteur die bekend is met een oudere vertaling, maar die niet mag benutten...
- 24 Vgl. bijv. De Jong 1993, 22-23.
- 25 Vgl. Marigo 1968, 6-8; Lusignan 1987, 45.
- 26 Lusignan 1987, 49-77.
- 27 Ik heb niet systematisch gezocht naar Latijnse uitspraken uit de Nederlanden over deze kwestie. (Van enkele door mij besproken teksten bestaat overigens ook een Latijns equivalent.)
- 28 Zie respectievelijk Bormans 1857, 295, r. 538-549; 313, r. 1071-1083 en Reypens 1964, 110, par. 165, r. 12-13.
- 29 Zie bijvoorbeeld Bormans 1857, 293 en 313; Reypens 1964, 59, r. 23-26; 62, par. 78; 123, r. 70-73.
- 30 Beuken 1968, I, 35, r. 912-913.
- 31 Orbán 1984, 265, r. 461-463. Vgl. ook 261, r. 380-381; 276-277, r. 755-759; 280, r. 832. Zie voor meer achtergrond Orbán 1993.
- 32 Zie voor voorbeelden *MNW*, IV, 209. Vergelijkbare voorbeelden uit het Frans geeft Hexter 1987, 71.
- 33 Dit hoofdstuk is uitgegeven in Deschamps 1960. Zie voor deze passage p. 84-87. Vgl. ook De Bruin 1969-1970, 20-21.
- 34 Het argument is dus vergelijkbaar met de argumenten waarmee thans wordt bepleit dat iedereen Engels moet beheersen.
- 35 Editie Deschamps 1960, 86.
- 36 Het citaat is ontleend aan de bijdrage van Oosterman in deze bundel.
- 37 Sonnemans 1995, II, 161, r. 131-134. Het tweede deel van de dissertatie van Sonnemans bevat de tekst van alle in het eerste deel onderzochte prologen. Deze zijn merendeels overgenomen uit oudere uitgaven. Eenvoudigheidshalve verwijs ik vaak naar dit tweede deel. De gegevens over de oorspronkelijke editie zijn daar vóór de tekst van elke proloog te vinden.

- 38 Over Maerlant: Van Moolenbroek 1991; over de Bijbelvertaler van 1360: De Bruin 1968-1969, m.n. 148-150.
- 39 Vgl. Henkel 1988, 94-102. Ik neem aan dat de toestand in Nederland vergelijkbaar is.
- 40 Vgl. Orbán 1993.
- 41 Kors (in druk), paragraaf 6.2. Ik betuig de auteur graag mijn dank, omdat hij mij inzage heeft gegeven in zijn kopij.
- 42 Ik ontleen dit gegeven aan het artikel van Scheepsma in deze bundel.
- 43 Zoals het artikel van Scheepsma laat zien, stonden er sancties op het gebruik van de volkstaal. Dit toont dat in de kring rond Grote het gebruik van het Latijn geen automatisme was. Dat zegt iets over het gebruik van het Latijn en wellicht over de competentie van de sprekers. Uit dat soort impliciete signalen is veel te leren, maar zelfs de expliciete signalen zijn nog niet verzameld en geïnterpreteerd.
- 44 De Vreese 1895, 18-19.
- 45 Vgl. de eerder gegeven citaten uit *Van den levene ons heren* en de *Spieghel der menschelijker behoudenesse*. Voorbeelden uit Jan van Heelu en *Reynaerts historie* geeft het *MNW*, IV, 208-209. Vgl. ook Sonnemans 1995, II, 26, r. 1-7 (*Brabantse yeesten*); 78-80 (*Historie van Troyen*); 196-197 (Jacob Vilt); en Jansen-Sieben 1993, 544, n. 35 (*Leken Spieghel*).
- 46 Zie voor de kritiek op ridderromans Van Dijk 1993, voor Willem van Utenhove: Sonnemans 1995, II, 116, r. 101-116. Vgl. verder Sonnemans 1995, I, 172-180.
- 47 Bij Vilt is de vertaling uit het Frans gemaakt. Zie het artikel van Goris in deze bundel en Sonnemans 1995, II, 196-197. In het commentaardeel van de *Gentse Boethius* wordt naar een Frans voorbeeld verwezen. Waarop dat betrekking heeft, is niet duidelijk. In extremis zou het zelfs kunnen aangeven dat de auteur het eind van het boek, dat zeer moeilijk van inhoud is, durft te vertalen, omdat dat al eerder in het Frans is gebeurd. In dat geval is hier sprake van zeer indirecte invloed. Zie Angenent 1991, 308, n. 68, maar sla voor nadere studie de betreffende pagina in de incunabel na.
- 48 De Bruin 1935, 192-195 en passim; Hoek 1943, 152-153, 165-166, 206-209.
- 49 Copeland 1989 en 1991, 42-55. Vgl. ook Henkel 1988, 4-5 en Henkel & Palmer 1992, 11-14.
- 50 Sonnemans 1995.
- 51 Zie Sonnemans 1995, II, 35, r. 46-51; 46, r. 21-25; 89, r. 35-45; 92, r. 20-30; 97, r. 12; 102, r. 35-37; 126, r. 55-61; 134, r. 18-22; 160, r. 87-90; 174, r. 69-72; 185, r. 1-5.
- 52 Bron: zie Sonnemans 1995, II, 41, r. 36; 61, r. 1-5; 67, r. 55-58; 114, r. 10-14; 134, r. 21-22; 160, r. 87-90; 174, r. 65-68; 192, r. 32-37, School- of klerikale stof: Sonnemans 1995, II, 41, r. 24-25; 178-179; 227, r. 1-4. Het corpus van Sonnemans bestaat uit berijmde teksten van minimaal 250 regels. In kortere teksten (bijvoorbeeld berijmde gebeden) ontbreekt deze verwijzing naar het Latijn normaal gesproken.
- 53 Voorbeelden zijn te vinden via de registers van gedachteenheden in Sonnemans 1995, II. Zie de paragrafen 9.2-9.5, p. 252-255.
- 54 Zie Sonnemans 1995, II, 196-197, r. 43-54. Vilt verandert de argumentatie van Jean de Meun. Deze zegt, dat een woord-voor-woord-vertaling voor leken onbegrijpelijk zou zijn en voor clerici onbruikbaar om via het Frans het Latijn te doorzien. (Vgl. Lusignan 1987, 145.) Vilt maakt daarvan dat een woord-voor-woord-vertaling voor clerici slecht te begrijpen zou zijn.
- 55 Verdam 1900, 217, r. 16874-888.
- 56 Sonnemans 1995, II, 35, r. 49-50.
- 57 Sonnemans 1995, II, 125-126, r. 23-52. Vgl. deel I, 173-174.
- 58 Beets 1885.
- 59 Vgl. het overzichtsartikel Lie 1994. Verwijzingen naar eerdere studies in de noten aldaar.
- 60 De Bruin 1977, 3, r. 27-35.
- 61 Ik citeer deze passage naar Van Dijk 1993, 216-217. Mijn interpretatie ervan wijkt af van die van Van Dijk.
- 62 Vgl. over het terminologieprobleem ook de variante lezingen in de proloog van de Zuidnederlandse vertaling van Seuses *Hundert betrachtungen*: Deschamps 1989-1990, 322.
- 63 Het Latijn betekent: 'Wat mijn volk niet was, zal ik mijn volk noemen; wie mijn geliefde niet was, zal ik mijn geliefde noemen.' Het is onwaarschijnlijk (zij het niet onmogelijk) dat de Middelnederlandse omzetting deze betekenis zal hebben overgedragen. Dit is dus een extreem voorbeeld van tekstgetrouwheid.
- 64 De Bruin 1935, resp. 93, 316, 351. De Bruin zelf merkt eveneens op, dat deze getrouwheid een gevolg kan zijn van eerbied voor de Vulgaattekst (p. 85). In zijn bespreking van afzonderlijke

- vertalingen echter duiken regelmatig woorden op als ‘slaafsheid’ of ‘weinig geslaagde vertaling’.
Hij baseert zijn oordelen dus op moderne opvattingen over vertalen.
- 65 Vgl. Hoek 1943, 155-156. Zie ook de artikelen van Goris en Van Gijsen in deze bundel.
- 66 Vgl. De Bruin 1935, 55 en Hoek 1943, 148.
- 67 Dit verschijnsel impliceert tevens, dat een latere afschrijver behalve zijn Middelnederlandse bron ook de Latijnse oertekst moet hebben geraadpleegd.
- 68 Vgl. Williams-Krapp 1986, 178.
- 69 Zie voor voorbeelden het artikel van Huizenga in deze bundel.
- 70 De Bruin 1977, 236.
- 71 Ik interpreteer *emerken* als ‘nauwelijks te zien’. Het woord komt niet voor in het *MNW* en ook niet in het *Supplement* op het *Middelnederlandsch handwoordenboek*.
- 72 Zie *Der naturen bloeme*, boek 6. Verwijs 1980, II, 49-50.
- 73 Ruusbroec, *Werken*, III, 10.
- 74 Vgl. De Bruin 1935, 121 en 326; Axters 1937, 36. Beide studies bevatten veel relevant materiaal in verband met woordvorming.
- 75 Zie voor een voorbeeld van deze constructie van samenhangende termen De Baere 1995.
- 76 Vgl. De Bruin 1935, 138.
- 77 In concrete gevallen kan het voor de moderne onderzoeker onbeslisbaar zijn of een Middelnederlandse term gekozen is in nabootsing van het Latijn of naar analogie van het Frans. Het woord *persequeren* als vertaling van *persequor* bijvoorbeeld wordt door de Bruin 1935, 138 als een ontlening aan het Frans beschouwd. Dat hier sprake is van nabootsing van het Latijn is echter evenzeer mogelijk.
- 78 Vgl. Coun 1993, 93. Vgl. ook het artikel van Goris in deze bundel.
- 79 Vgl. Steenbakkers 1994, 130-132, waar zeventiende-eeuws gebruik van doubletten wordt besproken en waar via de noten wordt verwezen naar het gebruik ervan van de oudheid tot nu toe.
- 80 De Bruin 1935, 138.
- 81 De Bruin 1935, 139.
- 82 Zie voor voorbeelden het artikel van Goris in deze bundel.
- 83 Coun 1993, 93.
- 84 Zie voor de Ruusbroecvertalingen De Baere 1993, 156-161; voor de Anna Bijnsvertaling: Roose 1963, 65-68. De refreinen van Anna Bijns bestrijden onder andere de ketterijen van Luther. Het is deze leerstellige inhoud die tot de vertaling geleid heeft.
- 85 Tijdens een *lectio* besteedt de magister aandacht aan de grammaticale eigenschappen van de tekst (*verbum*), aan de directe, letterlijke betekenis van de tekst (*sensus*) en aan de diepere bedoeling ervan (*sententia*). Vgl. De Rijk 1977, 128. In mijn recensie van Mertens e.a. 1993 heb ik deze driedeling aan Hugo van St. Victor toegeschreven (zie *Queeste* 1 (1994) 188-189). Deze verklaring is ruimer. Hugo is een representant van een algemeen gebruik.
- 86 De Baere 1993, 163-164.
- 87 De tekst is uitgegeven in Serrure 1855.
- 88 De toevoeging van een tweeregelige spreuk aan een voorgegeven strofevorm komt vaker voor. Vgl. Van Anrooij en Mertens 1992, 224-225.
- 89 Zie Reypens 1964, 158-179.
- 90 Zie het artikel van Engels in deze bundel.
- 91 De Baere 1993, 159-160.
- 92 Pomerius 1885, 288: *In quibus intentio dicti prioris minus explicata et series verborum sub stilo rhetorico fuit admodum adornata [...] hoc minus suadibile quod vir rudis et illiteratus talia ederet, cum ibidem in multis passibus sermo poeticus inseratur* [= De bedoeling van de prior was hier minder goed uiteengezet, stijl en zinsbouw waren in hoge mate retorisch [...] [zo, P.W.] dat het weinig aannemelijk was dat een onontwikkeld en ongeletterd man dergelijke boeken zou kunnen schrijven, omdat er in vele passages dichtelijke teksten voorkwamen]. Vertaling uit Verdeyen 1981, 100-101. Men dient bij de interpretatie van de passage wel te bedenken, dat Pomerius als kroniekschrijver van Groenendaal er belang bij heeft om de kritiek van Gerson op Ruusbroec onschadelijk te maken. Zie voor de achtergrond Bos & Warnar 1993, 15-16 en 43-44.
- 93 Dit is niet helemaal waar. Af en toe vindt men getuigenissen dat een klassieke tekst gewaardeerd wordt om zijn stilistische kwaliteiten, terwijl de inhoud verworpen worden. Vgl. Suchomski 1975, 83. Dit lijkt mij echter een verschijnsel te zijn binnen de Latijnse cultuur. Ik ken geen volkstalig equivalent.

- 94 Palmer 1984. Zie ten principale ook Frank 1994.
- 95 Wat hier volgt is gebaseerd op een corpus van ongeveer driehonderd handschriften, dat is opgebouwd in de periode dat de themagroep actief was en dat daarna op incidentele basis is aangevuld. De zoektocht is niet heel systematisch geweest. Het corpus is dus mogelijk niet representatief. Verschijnselen die ik uitzonderlijk noem, hoeven dat derhalve nog niet te zijn. Ik geef mijn bevindingen toch al, omdat mijns inziens de studie van dit type handschriftelijke gegevens bij de studie van de Middelnederlandse letterkunde de laatste jaren te weinig aandacht heeft gekregen.
- 96 Biemans 1984, 46-48, nr. 30.
- 97 Reynaert 1984, 125-128
- 98 Zie Biemans 1984, de nrs. 63, 118, 174, 280, 281, 282. Verder Antwerpen, Plantijn Moretus, M371 (daarover Van Buuren 1994, 34 n. 34, 35) en Keulen, Historisches Archiv, W Fol.87 (daarover Ebbinge Wubben 1903, 164-166, 186-188). Zie ook n. 101.
- 99 Zie bijvoorbeeld Brussel, KB, 5112 (Biemans 1984, nr. 118).
- 100 Zie Biemans 1984, nr. 280. Afbeelding aldaar op p. 293.
- 101 Zie voor een beschrijving van het handschrift Mertens 1978, 43-53. Editie van de tekst in Serrure 1855.
- 102 Vgl. Ebbinge Wubben 1903, 164-166, 186-188.
- 103 Vgl. ook het artikel van Seheepsma in deze bundel.
- 104 Oosterman 1995, II, 327-355.
- 105 Zie daarover ook de artikelen van Van Gijsen en Huizenga in deze bundel.
- 106 Bijvoorbeeld Brussel, KB, 2802 (Biemans 1984, nr 29; afb op p. 47); London, British Library, Add. 25720 (Biemans nr. 130); Oxford Bodleian, Marshall 48 (Biemans nr. 195); Boston, privécollectie (*Golden age ...* 1989, nr. 77, afb. op p. 225). Diverse handschriften met de getijdenvertaling van Geert Grote bevatten Latijnse opschriften, vgl. bijvoorbeeld Den Haag, KB, 75 H 48. Hs. Londen, BL, Add. 39638 bevat opschriften als *Obsecro in Vlaemsche* (f. 77r) of *O Intemerata in Vlaemsche* (f. 150v). Zie over Latijnse opschriften bij het *Stabat mater* in het Middelnederlands Maximilianus 1957, 154-156. Het gaat om de handschriften met de sigla A, Br, Brl, H, K, Pa, R, Rl, T, W, hw, k, ldn.
- 107 Vgl. Palmer 1984, 583-587.
- 108 Bijvoorbeeld in London, BL, Add. 11487 (Ruusbroec, *Werken* I, 102); London, BL, Add. 18164 (*Jan van Ruusbroec* 1981, nr. 58, afb. op p. 168); Den Haag, KB, 73 G 18 (idem nr. 63, afb. op p. 175).
- 109 Ook Ruusbroec zelf dacht aan de bijbeltekst die hij als uitgangspunt nam als aan een Latijnse tekst. Vgl. Ruusbroec, *Werken*, I, 110, r. 8-12. Het ontbreken van de Latijnse lemma's in de verzamelcodices is dus merkwaardig.
- 110 Gysseling 1980-1987, deel 6, XVI.
- 111 Zie de delen van de reeks *Corpus sacrae scripturae neerlandicae medii aevi*, uitgegeven onder leiding van C.C. de Bruin.
- 112 Gysseling 1980-1987, deel 5, XV-XVI.
- 113 *Jan van Ruusbroec* 1981, de nummers 42 en 44.
- 114 Zie De Vreese 1900-1902, I, 3-18 en 44-55.
- 115 Vgl. Van Mierlo 1925, 5. De Latijnse notities zijn in een apart apparaat afgedrukt in Van Mierlo 1947.
- 116 *Jan van Ruusbroec* 1981, nr. 89, afb. op p. 221.
- 117 *Handschriften* 1984, 35-36. Vgl. Wackers 1995, 61. Andere handschriften waarin Middelnederlandse toevoegingen bij een Latijnse tekst voorkomen zijn Brussel, KB, 10528; 15078; 11793; II 278; II 2348; II 2742; II 3436; IV 23; IV 101; IV 667. Leiden, UB, Ltk. 268; Ltk. 304.
- 118 De Bruin 1976.
- 119 De opmaak van dit handschrift lijkt paradoxaal. De grafische onderscheiding tussen tekst en glossen is een teken, dat het bedoeld is om het origineel te vervangen. Doordat het lemma's bevat (zie boven), verwijst het echter tegelijkertijd naar dat origineel. De verklaring ligt waarschijnlijk in de wens tot een zo ruim mogelijke gebruikswaarde.
- 120 Zie het citaat hierboven, waarin hij zijn vertaalprincipes formuleert.
- 121 Zie *Golden age ...* 1989, 122 (afb, V 43), 172 (afb. VIII 61).
- 122 Vgl. De Bruin 1935, 138.
- 123 Zie over het gebruik van handschriften ook het artikel van Voorbij en Biemans in deze bundel.
- 124 Vgl. Maximilianus 1954, 382-386.

- 125 Vgl. Lievens 1970.
- 126 Vgl. Obbema 1977.
- 127 Zie over de kloosters in het Zoniënwood Janssens 1981; over Groenendaal: Warnar 1995, met name 133-147; over de Moderne Devotie: Mertens 1993, 17-20.
- 128 Reynaert 1994, 33. Reynaert 1995.
- 129 Het proefschrift van K. Stooker en Th. Verbeij, dat hopelijk dit jaar zal verschijnen, zal het boekenbezit van kloosters ontsluiten. Voor studie van het wereldlijk bezit van boeken is men voorlopig nog aangewezen op de BNM.
- 130 Van Oostrom e.a. 1987.
- 131 Heninger 1985; Matla 1986. Vgl. ook het artikel van Voorbij & Biemans in deze bundel.